

חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתוניהם בתקופת קום המדינה

מנחם קרן-קרץ

המחנה המרכזי של האורתודוקסיה.³ עקרונות אלה של האורתודוקסיה הקיצונית עומדים בבסיס הגותם ופעילותם של נטורי קרתא.

המחנות האורתודוקסיים ויחסם לעיתונות

כתבי עת יהודיים החלו להתפרסם בסוף המאה השבע-עשרה. הראשון שבהם נקרא פרי עץ חיים והוא יצא לאור באמסטרדם במשך למעלה ממאה שנה ועסק בענייני הלכה.⁴ במאה השמונה-עשרה התפתחה באירופה תנועת ההשכלה שהפכה את העיתונות היהודית, הן באות העברית והן בשפות הלועזיות, לכלי המרכזי להפצת רעיונותיה. תופעה זו הייתה למשמעותית יותר בתחילת המאה התשע-עשרה, כאשר מספר העיתונים ותפוצתם גדלו באופן ניכר.⁵ העיתונות היהודית הייתה לכלי להפצתם של רעיונות מודרניים כמו הרחבת גבולות הידע המדעי ולחשיפת הציבור לתאוריות חברתיות מתקדמות, ובה פורסמו ניצני השירה והספרות היהודית החדשה.⁶ כתוצאה מכך ראו בה מנהיגי האורתודוקסיה לא רק גורם חדשני שיש להתעלם ממנו, אלא אמצעי לחימה המשמש את הצד שכנגד, כלומר את המשכילים והרפורמים. בחלוף הזמן, וככל שמגמות ההשכלה, הרפורמה והחילון הלכו והתרחבו, הבינו אחרים מן הרבנים האורתודוקסיים את חשיבותה של העיתונות להפצת רעיונותיהם.⁷ אין זה מפתיע שהראשונים שעשו שימוש בעיתונות היו רבנים שבאו מן המחנה הנאו-אורתודוקסי שהיה פתוח יותר לשינויים. באמצע שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה פרסם הרב יעקב עטלינגר מאלטונה את העיתון שומר ציון הנאמן (1846-1856). היה זה העיתון האורתודוקסי המרכזי בתקופה זו והעובדה שיצא לאור במשך כעשר שנים היא שקיבעה את השימוש במונח "אורתודוקסיה" ככינוי המציין את תגובתה של היהדות המסורתית למודרנה.⁸ זמן קצר לאחר שעיתון זה חדל להופיע, פרסם הרב מאיר להמן במיינץ שבגרמניה את העיתון האורתודוקסי *Der Israelit* (1860-1938), שיצא לאור עד השואה.⁹ תנועת המוסר שייסד הרב ישראל סלנטר בתחילת המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הייתה בעלת סממנים מהפכניים. כדי לקדם

בין אורתודוקסיה מרכזית לאורתודוקסיה קיצונית

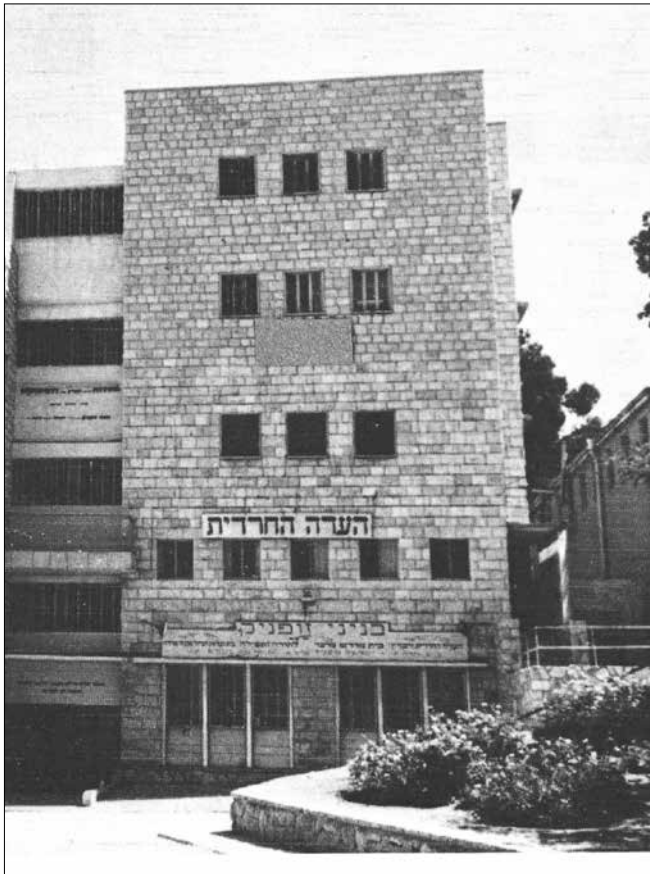
האורתודוקסיה, כך מסכימים מרבית החוקרים, התגבשה בסוף המאה השמונה-עשרה ובמיוחד לאחר תחילת המאה התשע-עשרה, בתגובה לתהליכים היסטוריים, ובהם מתן שוויון זכויות ליהודים, אקולטורציה, השכלה, והתרחבות תופעת עזיבת הדת והחילון. מכלול זה מכונה לעתים בשם הכולל "המודרנה" או "המודרניזציה". אל מול תהליכים אלה ביקשה האורתודוקסיה לקבוע גבולות ברורים בין מי שביקשו להמשיך במסורת היהודית שלפני עידן המודרניזציה תוך הכנסת תיקונים הכרחיים אך מינימליים, ובין מי שביקשו לנסח מחדש את ההלכה היהודית ולהתאימה לרוח הזמן, כלומר היהדות הרפורמית.¹ במרכז אירופה, ובמיוחד בגרמניה, אימצה האורתודוקסיה מאפיינים שונים מאלה שהיו לה במזרח. היא דחתה אמנם את אותם מרכיבים של המודרנה אשר חיבלו במסורת היהודית, בעיקר במסורת ההלכתית, אולם בה בעת אימצה מרכיבים מודרניים אחרים, שבהם ראתה כלי לקידום המסורת האורתודוקסית.² כך נוצרה הנאו-אורתודוקסיה, שסיסתמה הייתה "תורה עם דרך ארץ". שיטה זו דגלה בכך שרכישת השכלה כללית ופתיחות לתרבות המערב וחלק מערכיו לא רק שאינה פוגמת במסורת היהודית, אלא אף מעשירה ומחזקת אותה במאבקה באלמנטים המודרניים האחרים המאיימים להחריבה.

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נוצר במחוזות הצפון-מזרחיים של הונגריה "הגדולה" (שלפני מלחמת העולם הראשונה) מחנה דתי נוסף. מחנה זה החזיק בהשקפה דתית קיצונית יותר מזו של המחנה האורתודוקסי המרכזי שאותה נכנה להלן "אורתודוקסיה קיצונית". אם עקרון היסוד של האורתודוקסיה היה התבדלות מהמחנה הלא-אורתודוקסי, הרי שעקרון היסוד של האורתודוקסיה הקיצונית היה התבדלות כפולה, כלומר גם מפני העולם הלא-אורתודוקסי וגם מפני המחנה המרכזי של האורתודוקסיה עצמה. בתחילת המאה העשרים באה התבדלות כפולה זו לידי ביטוי פורמלי בהחרמתו של הארגון הכלל חרדי אגודת ישראל. המחנה הקיצוני התאפיין גם בגישה אקטיביסטית-לוחמנית השונה מן העמדה הפסיבית-מגיבה שאימץ

עם הקמתה של התנועה החרדית אגודת ישראל בשנת 1912 נשברה למעשה ההתנגדות הלא-פורמלית של הרבנים המקומיים לעיתונות כאשר הארגון עצמו החל בפרסומם של עיתונים וכתבי עת רבים שעסקו בגיבוש הזהות האורתודוקסית הלא-ציונית.¹⁴

העיתונות בארץ ישראל

באירופה יצאו לאור עיתונים אורתודוקסיים רק כאשר חשו הרבנים השמרנים באיום חיצוני חמור על דרך חייהם. כך היה גם כאשר החלו העיתונים העבריים הראשונים לצאת לאור בארץ ישראל, אלא שבמקרה זה היו שני הצדדים היריבים אורתודוקסים באופיים.¹⁵ ראשון העיתונים העבריים היה הלבנון (1863-1886), שיצא לאור בירושלים במשך כשנה, ולאחר מכן המשיך להופיע עוד כעשרים שנה באחדות מערי אירופה.¹⁶ העיתון ייצג את עמדותיהם של החרדים הפרושים, כלומר יוצאי ליטא מתנגדי החסידות, שנחשבו שמרנים יותר באופיים מן החסידים. כמה חודשים לאחר מכן הופיע עיתון מתחרה לו, חבצלת (1863, 1869-1911), שייצג את עמדותיהם של החסידים.¹⁷ המאבק בין הצדדים הביא לסגירתם של שני העיתונים, אולם בעוד הלבנון המשיך את פעילותו באירופה, היה חבצלת, לאחר שהחל להידיפס שוב, לעיתון המרכזי של היישוב הישן בארץ ישראל.

בית מוסדות העדה החרדית בירושלים

אותה הוא החליט לנקוט צעד יוצא דופן ולפרסם את כתב העת האורתודוקסי הראשון במזרח אירופה ושמו **התבונה** (1861-1862). אף שלא היה מדובר בעיתון חדשותי, העובדה שבכתב העת השתתפו ראשי הרבנים של אותה תקופה נתנה את האישור ההלכתי ואת התוקף המוסרי העקרוני לעיתונים האורתודוקסיים שיצאו לאור לאחר מכן.¹⁰ עיתון אורתודוקסי נוסף יצא לאור בהונגריה לאחר התיישבותו בה של הרב עזריאל הילדסהיימר, מראשי הנאו-אורתודוקסיה. עיתון זה, *Magyar Zsidó* (יהודי הונגרי, 1867-1869), שנכתב בעיקר בהונגרית, נועד לחזק את המחנה האורתודוקסי במאבקו במחנה הרפורמי (שנקרא בהונגריה נאולוגי). אף שבסופו של דבר השיגו האורתודוקסים בהונגריה מעמד אוטונומי ולא נזקקו להתמודד עם המחנה הנאולוגי, החליט נשיא המחנה האורתודוקסי להמשיך לפרסם עיתון משלו. העיתון, **שבת אחים** (1872-1880), היה כתוב רובו ככולו באות עברית ונועד לחיזוק המחנה האורתודוקסי. העיתון עודד את צירופן של קהילות נוספות לארגון הקהילות האורתודוקסיות ותקף קהילות שהביעו את התנגדותן לו.

כמה שנים לאחר מכן החליטו גם ראשי היהדות המסורתית בגליציה, תוך הסתמכות על התקדים שקבעה הנהגת האורתודוקסיה בהונגריה, לפרסם עיתון משלהם. בסוף שנות השבעים של המאה התשע-עשרה יצא לאור העיתון **מחזיקי הדת** (1879-1914), שנשא את שמו של הארגון. כמה שנים לאחר מכן נוסף לו עיתון משלים שכונה **קול מחזיקי הדת** (1886-1913). כמו בהונגריה, גם בגליציה שימשה העיתונות האורתודוקסית לתקיפתם של יהודים שומרי מצוות שפעלו במסגרת הארגון המשכילי "שומר ישראל" ושל עיתון התנועה – *Der Israelit* (1869-1914).¹¹

אף שעם השנים יצאו לאור עוד עיתונים אורתודוקסיים, הרי העובדה שמספרם נותר זניח בהשוואה לכל יתר העיתונים היהודיים הפגינה את הסתייגותו של הממסד האורתודוקסי מפני המדיה החדשה ואת חוסר הבנתו את הפוטנציאל הטמון בה.¹² בעיני מרבית הרבנים שימשו העיתונים בעיקר כאמצעי התגוננות מפני מתקפותיה של חזית המודרנה, והפוטנציאל של העיתונות כאמצעי לגיבוש של זהות אורתודוקסית קולקטיבית כמעט ולא נוצל.

כתוצאה מכך התפתחה העיתונות האורתודוקסית בעיקר בתקופות ובמקומות שבהן חשו ראשי האורתודוקסיה מאוימים. תחילה הגיע האיום בעיקר מן הסביבה היהודית המשכילה שזנחה את הציות להלכה היהודית ובמקרים מסוימים אף אימצה את הרפורמה הדתית. אולם עד מהרה הבינו ראשי הממסד האורתודוקסי כי האיום האידאולוגי הגדול יותר על דרך חייהם אינו מצד פורצי הגדר אלא דווקא מצד אותם יהודי שומרי מצוות אשר עקב בצד אגודל החלו לאמץ סממנים של מודרנה בניסיון לשלב בין שני העולמות.

עיתון מסוג זה היה **הפלס** (1900-1905) שהוציא לאור הרב אליהו עקיבא רבינוביץ בפולטבה שברוסיה בראשית המאה העשרים. עיתון זה פנה בעיקר ליהודים שומרי מצוות שנהו אחר האידאולוגיה החדשה – הציונות. בשנים האחרונות לקיומו התמקד העיתון בפרסום מגרעותיה וחסרונותיה של התנועה הציונית-דתית המזרחי, שנוסדה בשנת 1902 ומשכה אליה תומכים רבים מקרב שומרי המצוות.¹³

שהגיעו לשיאם בפרעות תרפ"ט מאידך גיסא, גבר הצורך של אגודת ישראל לשתף פעולה עם המוסדות הציוניים. עמרם בלוי, שעמד בראש קבוצת צעירי אגודת ישראל הקנאים יותר, השתמש בעיתון כדי לתת ביטוי להסתייגותו מפני השינוי המתרחש בחברה החרדית והנהגתה. בשנת 1933 הגיעו הדברים עד כדי כך שרבני היישוב הישן עצמו, וכראשם הרב צבי פסח פרנק, הטיילו חרם על העיתון.²⁶ בעקבות אירועים אלה נטל על עצמו משה בלוי את עריכת העיתון והפנה אותו, במידה מסוימת, גם למחנה החרדי המתון שהלך וגדל במהירות. העיתון תמך בשילוב מקצועות לימוד חילוניים במערכת החינוך החרדית ובהקמת מוסדות לימוד לבנות שבהם למדו בעברית. העורך החדש הוסיף גם מדורים ספרותיים שכללו שירה ופרוזה והחל בהוצאתם לאור של מוספים באידיש שפנו הן אל העולים החרדים מגרמניה ומפולין והן אל הנשים שלא שלטו בעברית.²⁷

עלייתם של נטורי קרתא

למן עלייתו לארץ ישראל בשנת 1873 נחשב הרב חיים יוסף זוננפלד אחד מראשי היישוב הישן. לאחר מלחמת העולם הראשונה הפך למנהיגו הדתי הבכיר ביותר, כאשר ייסד את ועד העיר האשכנזי שנקרא לימים "העדה החרדית".²⁸ תחת הנהגתו דעכו המחלוקות הרבות שאפיינו את היישוב הישן לפני מלחמת העולם הראשונה והקבוצות החרדיות השונות התאחדו כדי להיאבק באויבם המרכזי – הציונות. כך נוצרה הפרדה ברורה בין החרדים הלא-ציונים ובין כל יתר יהודי ארץ ישראל.²⁹

עם פטירתו של הרב זוננפלד בשנת 1932 ומינויו של הרב יוסף צבי דוישנסקי לממלא מקומו הן בראשות ועד העיר האשכנזי והן כרבה של אגודת ישראל בארץ ישראל, החלו שני המחנות הגדולים של הציבור החרדי להתרחק זה מזה.³⁰ מחד גיסא עמד הציבור ההולך וגדל של החרדים שאימצו את עמדותיה המתונות של אגודת ישראל העולמית אשר עם השנים, הן בכורח המציאות והן משיקולים אידאולוגיים, הלכה והתקרבה לציונות. מאידך גיסא עמד הציבור החרדי הקנאי והמתבדל שראה את עצמו כממשיך דרכו של היישוב הישן שהסתייג מתהליך ההתקרבות.³¹

הפער בין שני המחנות הרחיק גם את שני האחים לבית בלוי זה מזה. משה, הבכור, שהיה למנהיג הבלתי מעורער של אגודת ישראל ועורך העיתון שלה, ועמרם אחיו הצעיר שהורח למעשה הן מתפקידו כעורך קול ישראל והן מראשות צעירי אגודת ישראל. עמרם ראה בעיניים כלות כיצד אגודת ישראל, על מחנותיה, הולכת ומאמצת סממנים מודרניים ומתקרבת במהירות אל הציונות. הקרע בין שני הפלגים האידאולוגיים אשר התרחש בשנים הראשונות מתחת לפני השטח צף ועלה אל פניו בסוף שנות השלושים.

בעקבות התגברות מעשי האלימות מצד הערבים, שהחלו עם הכרזתו של המרד הערבי בשנת 1936, החליט הוועד הלאומי על הנהגת מגבית כופר היישוב, שנועדה להגביר את יכולת ההתגוננות של הציבור היהודי. אגודת ישראל, בניגוד לעמדתו של הרב דוישנסקי, החליטה לתמוך ביוזמה "הציונית".³² תהליך ההתקרבות לציונות לווח במגעיים חשאיים עם ראשי המזרחי במטרה ליצור חזית דתית שתאיבק על

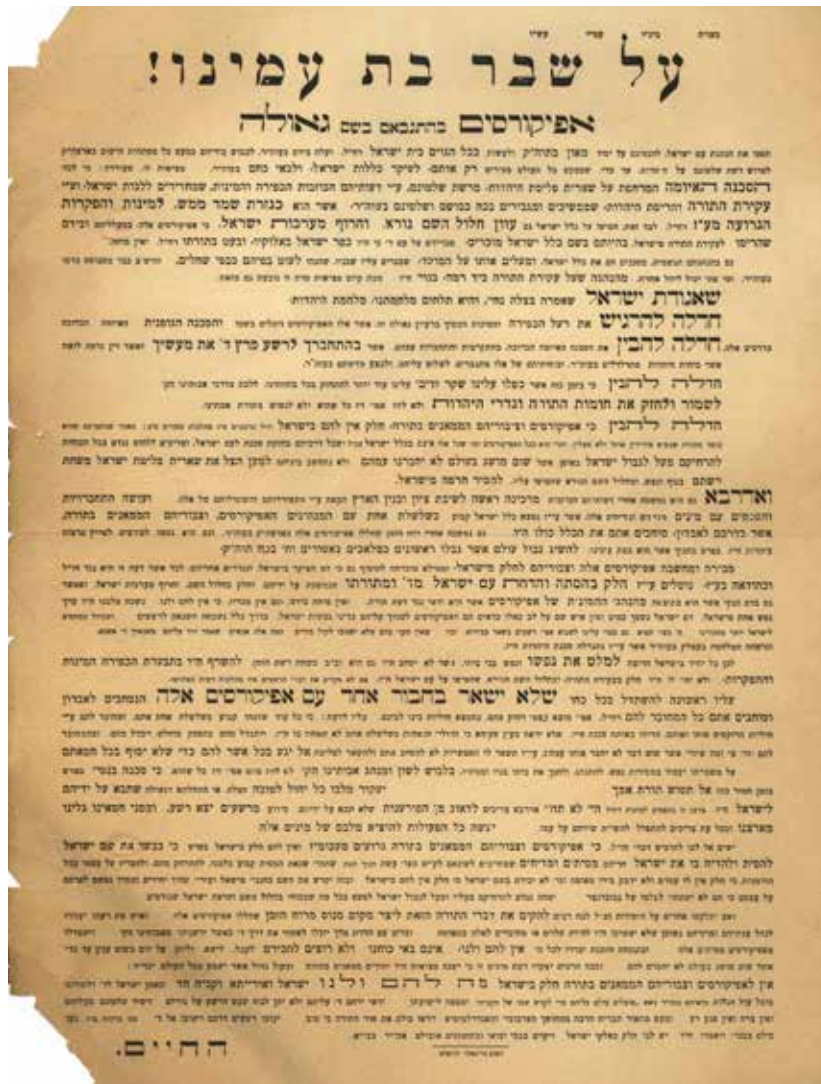
העיתונים החשובים האחרים, אריאל (1874-1877),¹⁸ שערי ציון (1876-1884),¹⁹ וכמיוחד עיתוניו של בן-יהודה, הצבי והאור (1884-1915),²⁰ אף שייצגו חלק מעמדותיו של היישוב הישן הציגו גם צדדים נוספים ופתוחים יותר לחידושי המודרנה.²¹ בשלהי שנות פעילותו של חבצלת, כאשר נדמה היה שמדיניותו אינה משקפת עוד את ערכיו של היישוב הישן, קם לו עיתון מתחרה. מוריה (1910-1915) כוון ליישוב הישן, ובגיליונות הראשונים שלו אף הכריז על עצמו ככותרת המשנה שלו כ"שבועון אורתודוקסי רשמי".²² לאחר מלחמת העולם הראשונה החל לצאת לאור בירושלים השבועון החרדי מחזיקי הדת (1919-1923).²³ עם החלת המנדט הבריטי חל שינוי גורף הן במעמדו הרשמי של הציבור האשכנזי לעומת זה המזרחי והן במערכת היחסים שבין הציבור היהודי תומך הציונות ובין זה שהתנגד לה. תהליכים מורכבים אלה הביאו לתחילת פעילותה של תנועת אגודת ישראל בארץ ישראל. רוב הציבור היהודי השתייך באופן אוטומטי לארגון הכללי-יהודי כנסת ישראל, והיה כפוף למרותו של הוועד הלאומי. למרות זאת, התירו שלטונות המנדט למי שרצה בכך להסיר את חברותו מכנסת ישראל ולהצטרף לאגודת ישראל, שהפכה למעשה לארגון החרדים הלא-ציונים. כדי לקדם את פעילותו ואת האידאולוגיה הלא-ציונית שבה דגל, הקימו ראשי הארגון את העיתון קול ישראל (1922-1948).²⁴

עיתון זה היה לכלי מבטאו העיקרי של הציבור החרדי בתקופת המנדט ועסק הן בחידוד ההבדלים שבין המחנה החרדי הלא-ציוני לזה הציוני, והן בחיזוק הזהות הדתית-התורנית. בהתאם לרוחה של אגודת ישראל נתן העיתון ביטוי למחנות החרדיים השונים. שניים מעורכיו הראשיים היו עמרם בלוי, שערך את העיתון בשנים 1927-1933,²⁵ ואחיו, שגם עמד בראש אגודת ישראל, משה בלוי, שנטל את תפקיד העורך בשנת 1933 והתמיד בו עד לפטירתו בשנת 1946. העברת התפקיד בין שני העורכים האחים הייתה ביטוי גם למאבק פנימי בתוך הציבור החרדי.

עמרם בלוי

רוב העולים שומרי המצוות שבאו לארץ ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה אימצו את השקפת עולמו של היישוב הישן. הם השתקעו באחת מארבע ערי הקודש – ירושלים, חברון, טבריה וצפת – שבהן כבר הייתה תשתית של חיים דתיים מוסדרים, והתמסרו במידה רבה לחיי תורה. חלק מהם יצא לעבודה בכורח המציאות ולא מחמת אימוץ אידאולוגיה חומרנית. לאחר המלחמה, במיוחד עם התגברות האנטישמיות באירופה בשנות השלושים, החלו לבוא לארץ ישראל גם חרדים בעלי השקפת עולם מודרנית יותר. אלה לא ראו סתירה בין שמירה דקדקנית על מצוות הדת לשאיפה לחיי רווחה כלכלית, והתירו לעצמם ליהנות ממנעמי החיים החומריים והרוחניים גם יחד. זאת ועוד, עקב ההתפתחויות באירופה והצורך להשיג אשרות עלייה לאנשי אגודת ישראל מחד גיסא, ומעשי האלימות מצד הערבים

"אגודת החיים" נגד אגודת ישראל. הספרייה הלאומית

הארצית של אגודת ישראל שנערכה בפתח תקווה ביוני 1941, אשר עמדה בסימן שיתוף פעולה גובר בין התנועה ובין המוסדות הציוניים על רקע הידיעות על שואת יהודי אירופה.³⁵ מגמה זו נמשכה בוועידה הבאה של התנועה, שנערכה בפתח תקווה ביוני 1944. בעוד מרבית חברי נטורי קרתא החרימו את הוועידה, מחו רוב הנאספים נגד הקנאים הירושלמים שבאו אליה משום שהללו תקפו את מערכת החינוך של אגודת ישראל שהלימודים בה נערכו בעברית וכללו גם לימודי חול.³⁶ בבחירות להנהגת העדה החרדית שנערכו בשנת 1945 ניצלו ראשי נטורי קרתא את היעדרותו של משה בלוי, והשפיעו על הרב דושינסקי לפסול את הצבעתם של רבים מחברי אגודת ישראל. כך קיבלה סיעתם את מרב הקולות, השתלטה על הנהגת העדה החרדית

שמירת האינטרסים הדתיים.³³ בקרב הצעירים הדתיים באה ההתקרבות לציונות לידי ביטוי בהצטרפות לתנועת ברית החשמונאים, תנועת נוער ימנית-דתית שנוסדה אף היא באותן שנים. פעילותה בשכונות הצפוניות של ירושלים משכה אליה צעירים דתיים וחרדיים, שחלקם היו גם חברים בתנועת צעירי אגודת ישראל.³⁴ בעקבות תהליכים אלה פרשה קבוצת קנאים חברי העדה החרדית בראשותו של עמרם בלוי מאגודת ישראל והקימה את "אגודת החיים", על שמו של הרב זוננפלד. הקבוצה ניהלה מאבקים ציבוריים נגד מגמת ההתקרבות של אגודת ישראל לציונות, ובראשית שנות הארבעים אימצה את השם "נטורי קרתא". חילוקי הדעות בין הקנאים הירושלמים שעוד נותרו באגודת ישראל ובין החרדים המתונים התעצמו בוועידה

נטורי קרתא מתוצאות הוועידה ומהחלטותיה להמשיך בשיתוף הפעולה עם הוועד הלאומי.³⁹ בגיליונות הבאים המשיך העיתון במתקפתו על הידרדרותה של "אגודת ישראל במדרון".⁴⁰ בתחילת שנת 1945 פנה העיתון במכתב אישי למשה בלוי, מנהיגה של אגודת ישראל. למעשה הייתה זו התכתבות דמיונית בין עמרם לאחיו ובו תיאר כיצד לאחר שנים ארוכות של מאבק משותף בציונות "התחלת אתה בשם אגודת ישראל לנקוט במדיניות מיוחדת, מדיניות התחברות לפושעים. במקום מלחמה עקשנית וממושכת שהייתה מבטיחה בעז"ה [בעזרת השם] בלי ספק את השחרור המלא, בחרת עתה במדיניות של השלמה עם המציאות [...] אך בזה החלשת את העצמאות המיוחדת של היהדות החרדית".⁴¹ אחת מתוצאותיה של מתקפה זו הייתה התפטרותו של משה בלוי מן העדה החרדית זמן קצר לפני הבחירות למועצת השבעים – הוא המוסד העליון של העדה החרדית.⁴² לקראת הבחירות הציג העיתון לפני הבוחר שתי אלטרנטיבות:

לבחור באלו אשר בשנים האחרונות [...] רוקנו את העדה מתוכנה והמעטו את דמותה [...] סרבו לקיים את פסק דינם של רבני העדה החרדית [...] האוסר לקבל תמיכת הממשלה לבתי החנוך [...] המסרבים לקיים את פסק הדין בענין התחברות לקהלה החופשית בדבר עזרה סוציאלית [...] באלו החונפים ומתחברים ומתפרסים לציונים הכופרים [...] זוהי דרך אחת לפניך. והשנית: לבחור באלו הרוצים בהקמת עדה שלמה וטהורה [...] הלוחמים בחרף [!] נפש ובשארית כוחותיהם נגד השתלטות הציונים הכופרים עוקרי התורה [...] המגנים במסירות נפש על שלימות טהרת החנוך הקדוש.⁴³

בעקבות ניצחונם של נטורי קרתא וסילוקה של אגודת ישראל מן העדה החרדית החל גם ארגון זה, כלומר העדה החרדית, לפרסם עיתון משלו בשם העדה.⁴⁴ עיתון זה, שהפך כעת לשופרם של כלל הפלגים שהתנגדו למדיניותה הפשרנית של אגודת ישראל, היה אמור לכאורה לגרום להפסקת פעילותו של עיתונם של נטורי קרתא. המשך פרסומו של החומה הדגיש את תפיסתם העצמית של נטורי קרתא כנבדלים מיתר הקבוצות בעדה החרדית ומהנהגתה.

נטורי קרתא הדגישו את שונותם מכל יתר הקבוצות החרדיות בשני אופנים. הראשון היה פעילות מחאה ציבורית בתחומים שונים: "הפגנת זעם אדירה ברחובות ירושלים" בעקבות פרשת ילדי טהראן שניצלו מן השואה אולם לאחר הבאתם לישראל נמסרו לחסות המוסדות הציונים;⁴⁵ "מסע מחאה נגד גלי גיל" – ברכת השחייה הציבורית המעורבת שנפתחה ברמת גן;⁴⁶ שימוש במכשירי רדיו;⁴⁷ ומחאות נגד ההנהגה הציונית.⁴⁸ האופן השני היה הבעת הסתייגות מקשרים שקיימו ראשי העדה החרדית ומוסדות היישוב הישן עם הממסד הרבני "הציוני". כך, למשל, מחה העיתון נגד הזמנתם של הרבנים צבי פסח פרנק – אב בית הדין של הרבנות הראשית, ויעקב משה חרל"פ – ראש ישיבת מרכז הרב, לישיבת עץ חיים שהייתה מוסד החינוך החשוב ביותר של בני היישוב הישן בירושלים.⁴⁹ העיתון תקף גם את ביקורו של הרב הרצוג בישיבת מאה שערים, אף היא מוסד מרכזי של היישוב הישן.⁵⁰

לקראת הדיון במועצת הביטחון על החלטת החלוקה, יצא העיתון במתקפה חריפה נגד הקמת מדינה יהודית וקבע כי "ענין המדינה

עמרם בלוי

וקראה להחרמת מערכת החינוך של אגודת ישראל.³⁷ בעקבות זאת פרשו מן העדה החרדית רוב חברי אגודת ישראל והיא הפכה לארגון הבלעדי של הקבוצות הקנאיות שהתנגדו לציונות ולקשרים שטווחה אגודת ישראל עם הוועד הלאומי. בראש המהלך עמדה סיעת נטורי קרתא בראשותם של עמרם בלוי ושותפו לדרך אהרן קצנבלוגן. מעבר לעלכון הפומבי שבהרחקתה של אגודת ישראל מן העדה החרדית, ארגון שאתו הייתה מזוהה במשך שנים רבות, אבדה לתנועה גם הגישה למוסדות האוטונומיים של היהדות החרדית, כלומר מערכת הכשרות, רישום הנישואין ובתי הדין התורניים, שהיו כפופים לבית הדין הראשי של העדה החרדית – הבר"ץ. השפלה ציבורית נוספת ספגה התנועה מכך שהרב הראשי שלה, הרב דושינסקי, תמך דווקא בקבוצה הקטנה והבדלנית של העדה החרדית. הישג אישי נרשם לאח הצעיר והקנאי עמרם, שהצליח בסיבוב זה לגבור על אחיו הבכור והמנוסה – משה.

החומה 1944–1949

עמרם בלוי, שהכיר היטב את חשיבותה של העיתונות בקידום האג'נדה הפוליטית, החליט לייסד עיתון אשר יקעקע את מעמדה של אגודת ישראל ויגבש את זהותם הפנימית של נטורי קרתא. הגיליון הראשון של העיתון החומה יצא לאור בניסן תש"ד (מאי 1944), כחודש לפני כינוס הוועידה של אגודת ישראל בפתח תקווה. עורכו הרשמי היה ישעיהו שיינברגר, שיחד עם בלוי כתב את מרב המאמרים. גיליון ראשון זה עסק בשאלה "מפני מה אנו מתנגדים להשתתפות בוועידה הארצית של אגודת ישראל".³⁸ הגיליון הבא הוקדש כולו לאכזבתם של

החומה גיליון ראשון

של מאבקים פומביים. אלה כללו מאבק בגיוס כנות לצה"ל;⁵⁹ מאבק בחילול שבת בפרהסייה;⁶⁰ התנגדות להשתתפות בבחירות;⁶¹ החרמת מפקד האוכלוסין הראשון;⁶² וסירוב לקבל את תעודות הזהות של מדינת ישראל.⁶³ הם כפרו גם בסמכותו של בית המשפט הישראלי;⁶⁴ והתנגדו להשתתפות בבחירות לאספה המכוננת ולעירייה.⁶⁵ במקביל למאבקם במדינה תקפו נטורי קרתא גם את הצטרפותה של אגודת ישראל כזרם נפרד במערכת החינוך הממשלתית.⁶⁶

בינואר 1949 התקיימו הבחירות הראשונות לאספה המכוננת אשר הפכה להיות הכנסת הראשונה. בבחירות אלה, כמו באלה שהתקיימו בעתיד, נטלו חלק נציגים של כל המחנות הדתיים למעט אלה של העדה החרדית. מכתביו של ר' יואל טייטלבוים, הרבי מסאטמר, שפורסמו בעיתון, הציגו את המדינה היהודית כניצחון השטן ואסרו על השתתפות בבחירות.⁶⁷ בשנים שלאחר מכן תקפו נטורי קרתא את הנציגים החרדים שהשתתפו בממשלה, ובראשם מנהיגם הבכיר – הרב יצחק מאיר לויין.⁶⁸ באותה תקופה גם קיבעו נטורי קרתא את דפוס הפעולה שלהם בשורה של הפגנות נגד חילול השבת הפומבי שהתרחש בשכונותיהם.⁶⁹

מסע התעמולה האנטי-ישראלי, והקריאה למרד שעלתה ממנו, הביאה למעצרו של ישעיהו שיינברגר, עורך החומה, בשל פרסום השמצות נגד שופטי בית המשפט שדנו בעניינם של שלושה צעירים שהשתמשו מן הגיוס.⁷⁰ כתוצאה מכך הפסיק העיתון את פעילותו ולאחר כמה חודשים יצא לאור מחדש בשם **אום אני חומה**.

אום אני חומה, 1950–1952

תקופת פעילותו של העיתון **אום אני חומה** חפפה במידה מסוימת את שנות כהונתו של הרב בנגיס כגאב"ד העדה החרדית. בהשוואה לקודמו התאפיינה תקופת כהונתו בכמה סממנים ייחודיים. ראשית, אחרי כמה עשורים שבהם הונהג הציבור החרדי בירושלים בידי רבנים הונגרים שהעמידו את עקרון ההתבדלות בראש סדר העדיפויות, ייצג הרב בנגיס הליטאי השקפת עולם מכילה יותר שהכירה בהבדלים שבין התפיסות הרבניות השונות על הציונות והמדינה בדרך מכבדת ולא מתלהמת. שנית, פעילותו החלה לאחר שמדינת ישראל כבר פעלה לחוקק חוקים שחייבו את כלל תושבי המדינה. משמעות הדבר הייתה

היהודית העומד להתבצע ח"ו (חס וחלילה) מאיים סכנה נוראה לנפש וגוף היהדות, וכן: "אם האומות יחליטו לתת להציונים מדינה בחלק מאר"י [מארץ ישראל] ואם לאו, על היהדות החרדית [...] להשמיע ברמה את הלאו הגדול להצעה זו [...] משמעות מדינה ציונית היא השמדת הדת באר"ק ח"ו [בארץ הקודש חס וחלילה]".⁵¹

אישור החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 זרע פחד ומבוכה בקרב נטורי קרתא: "אנא אנו באים? – אושרה המדינה הציונית בוועידת או"מ, מעשי שטן הצליח חלילה, חלום ושאיפת הציונים בתקופת קיומם עומד להתגשם".⁵² בצר להם פנו נטורי קרתא בתחנונים אל המנהיגים היהודים: "אנו מבקשים ומתחננים לפניכם בכל לשון תחינה ובקשה: חוסו נא על נפשנו ונפש עוללינו [...] חוסו על עצמכם ועל אחיכם בית ישראל. להשאיר להם פליטה בארצינו הקדושה [...] וכל מי שיש בידו להשפיע על מנהיגים אלו שיסוגו מדרך זו ויעמוד מנגד, ירע שדם נפשות ישראל מידו יבוקש".⁵³

לאחר שתחינותיהם לא התמלאו ומועצת העם בראשותו של דוד בן-גוריון החליטה על הקמת המדינה, יצא העיתון בהצהרה גלויה:

שלטון הציונים הכופרים המושתת על עקירת התורה [...] אנו מוחים נמרצות נגד הכתרת שם ישראל על הנהגה של כופרים אשר לפי דעת תוה"ק [תורתנו הקדושה] הם אינם בכלל ישראל [...] שלטון כופרי זה הכריז [...] על עיה"ק [עיר הקודש] ירושלים כעיר כבושה לשלטונם [...] זוהי נעיצת טלפיהם של הכופרים המסיתים בפלטרין של מלך העולם יתברך. להעמיד צלם ולהרים דגל המרד בהיכל ד' [...] אין אנו מכירים בשלטון של כופרי ועוקרי תורה, אין אנו מקבלים מרותם ולא נכנעים לממשלתם. חוקיהם צויהם ופקודותיהם אינם מחייבים אותנו כלל.⁵⁴

הצהרה זו, שעם השנים הפכו חלק ממילותיה להמנון של נטורי קרתא, חשפה את הפער שבין השקפתם לעמדת ראשי העדה החרדית. אלה, אף שהתנגדו להקמתה של המדינה היהודית, הכירו לאחר הקמתה בצורך שלא למרוד בה ואף לקיים אתה דיאלוג מסוים כדי להבטיח את המשך קיומה האוטונומי של העדה החרדית ומסודרותה.⁵⁵ פער זה אף גדל לאחר פטירתו של הרב דושינסקי זמן קצר לאחר הקמת המדינה. הרב דושינסקי, אשר כיהן כגאב"ד (גאון אב בית דין) העדה החרדית, תמך במרבית עמדותיהם של נטורי קרתא והנהיג קבוצה גדולה של תלמידים ותלמידים לשעבר שהיו הקבוצה הגדולה ביותר בתוך העדה החרדית ולימים נקראו "חסידות דושינסקי".

ממלא מקומו, הרב ראובן זליג בנגיס, היה רב ליטאי שהחזיק בהשקפת עולם מתונה מזו של קודמו.⁵⁶ הוא היה בוגר ישיבת וולוז'ין והתנגד למאבק הקנאים ברב קוק, שהיה חברו לספסל הלימודים.⁵⁷ כן עמד ביחסים טובים עם הרב צבי פסח פרנק, חרף העובדה שהלה כיהן כרבה של ירושלים וכאב בית הדין של הרבנות הראשית, ובעבר עורר את התנגדותם של נטורי קרתא.⁵⁸ כדי לאזן את מתינותו של הרב בנגיס הציעו נטורי קרתא למנות לצדו את הרב יצחק זאב הלוי סלוביץ'יק, הרבי מבריסק, שנודע בקנאותו, אך הוא סירב לכך.

בתגובה למינויו של הרב בנגיס המתון הפך קולם של נטורי קרתא, בהנהגתו של עמרם בלוי, לקול הדומיננטי בעדה החרדית. כדי להדגיש את אופייה האנטי-דתי של הריבונות הישראלית ואת הסתייגותם ממנה, ניהלו נטורי קרתא, בין בפועל בין באמצעות עיתונם, שורה

אום אני חומה

בגיליונות הראשונים של אום אני חומה החל להתקבע דפוס קבוע של מאמרים ופרסומים שעסקו בשישה תחומים עיקריים: גינוי הציונות ומדינת ישראל תוך הצבעה על פשעיהם נגד היהדות המסורתית; השמצת אגודת ישראל על שיתוף הפעולה שלה אתה; חיזוק הזהות הנבדלת של נטורי קרתא; פרסום מכתבי תמיכה של רבנים; הבאת ציטוטים מכתבי רבנים שהתנגדו לציונות וללאומיות היהודית וקריאה להשתתפות באספות מחאה ובהפגנות שונות.⁷⁴ לעיתון לא היה עורך רשמי ורק חלק משמות הכותבים היו אמתיים, ובהם יוסף שיינברגר, אברהם שרהזאן וחיים בנימין קצנלכוגן, חתנו של עמרם בלוי שכינה את עצמו בפסבדונים בנימין לבנשטיין.⁷⁵ כדי להשחיר את פניה של הציונות, השווה אותה העיתון למשטרים אפלים והשתמש בכותרות כמו "מתעלולי הגיטאפו הציונית",⁷⁶ או "השלבים החדשים של האינקוויזיציה הציונית".⁷⁷ לקראת הבחירות לכנסת השנייה בשנת 1951 פרסם העיתון כתבות שהסבירו את חומרת ההשתתפות בבחירות. מפרסומים אלה עלה שבעוד הגאב"ד – הרב בנגיס – הסתפק בפרסום האיסור עצמו, ר' יואל הוסיף גינויים חריפים גם למפלגות החרדיות המשתתפות בבחירות: "ואין לשער כמה נפשות כשרות שנצודו ברשת המינות והכפירה ר"ל ע"י שנשתתפו גם שומרי הדת באותה כנופיא של מינים ר"ל [...]. ואין לך בית מינות יותר מהכנסת הזו אשר משם תצא המינות ההאפיקורסות לעולם לישראל".⁷⁸ בגיליון אחר כתב: "היה קלקול נורא במה שידעו כל העולם שיש שומרי תורה ביניהם והיו להאפיקורסים חיזוק עצום מזה וברוב הזמנים גם אלה שומרי הדת שישבו בהכנסת הם מחפים עליהם".⁷⁹ באופן זה מיצב את עצמו ר' יואל כקיצוני יותר מהרב בנגיס וכתוצאה מכך תמכו נטורי קרתא במינויו לנשיא העדה החרדית, תפקיד שאפשר לו בסופו של לתפוס את כיסאו של הרב בנגיס.

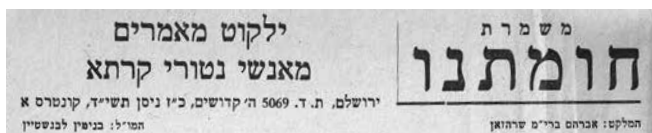
חומתנו, 1953–1954

בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה התרכזו מרב מאמציה בהתאוששות ממלחמת העצמאות, בקליטת מאות אלפי העולים החדשים ובבניית התשתיות הכלכליות. לאחר התייצבות ראשונית החל הציבור החרדי להבין כי לצד היתרונות שהעניקה לו המדינה, בדמות הקמת שכונות ומוסדות דת המתאימים לאורח חייהם, תמיכה במערכת חינוך חרדית עצמאית ופטור שהוענק לחלק מתלמידי הישיבות, הלך והתרחב הפער בין ציפיותיהם מהתנהלותה של הנהגת המדינה היהודית ובין מצב העניינים בפועל. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד בשאלת גיוס החובה של נשים ובסירובה של המדינה לשהרר נשים דתיות מגיוס רק על בסיס הצהרתן. כתוצאה מכך פרשו בסוף שנת 1952 המפלגות החרדיות מן הממשלה.

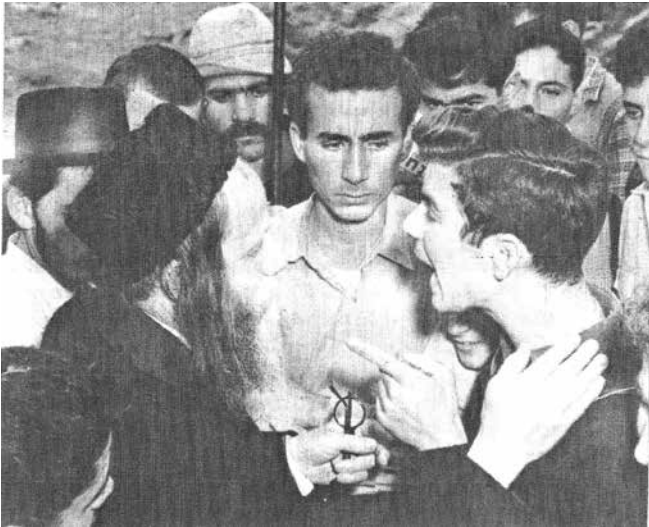
שכדי לשמר את מעמדה המיוחד של העדה החרדית באופן דומה לזה שהיה לה תחת שלטון המנדט, היה עליה להיכנס למשא ומתן עם שלטונות המדינה. כתוצאה מפעילות זו הצליחה העדה להגן על מעמדו הרשמי המיוחד של הבר"ץ, לקבל אישור לרישום נישואים וגירושים, לנהל חברה קדישא עצמאית, להפעיל משחטת עופות פרטית ולייבא פירות וירקות בשנת השמיטה. זאת נוסף על השמירה על זכויות הקניין על נכסי הנדל"ן, קבלת אישורי בנייה וטיפול שוטף ברשתות המים, הביוב, הטלפון ויתר התשתיות. ההבדל השלישי, והמשמעותי ביותר, היה העובדה כי בעוד הרב דושינסקי, כמו הרב זוננפלד לפניו, נהנה מתמיכתם הפוליטית של מאות תלמידים שלמדו בישיבתו וראו בו את רבם, כל מה שעמד לצדו של הרב בנגיס היה רק המוניטין שלו כתלמיד חכם.

וכך, אם קודם לכן הובילו נטורי קרתא את המאבק נגד אגודת ישראל והביאו להפרדה בינה ובין העדה החרדית, כעת החלו להיווצר קרעים ראשונים בין נטורי קרתא להנהגת העדה החרדית שנתפסה בעיניהם כמתונה מדי. לחולשתה של העדה החרדית במאבק זה תרם גם משבר כלכלי חמור. המשבר נוצר עקב הפסקת התרומות ממזרח אירופה לאחר השואה מחד גיסא והחרמת התקציבים הממשלתיים והעירוניים מאידך גיסא. כתוצאה ממנו נאלצו חלק מחברי העדה החרדית, שעד כה נסמכו על מנגנון החלוקה, להקים לעצמם עסקים קטנים או להצטרף לשוק העבודה כשכירים. אחרים, שהועסקו קודם לכן במוסדות העדה, "ערקו" והצטרפו אל שורות הרבנות הראשית.⁷¹ אל הסיטואציה המשברית הזו החלה לחלחל השפעתו של ר' יואל טייטלבוים – הרבי מסאטמר. ר' יואל החל לגלות עניין בנעשה בחברה החרדית בירושלים עוד בתחילת שנות השלושים, כאשר ניסה לרשת את מקומו של הרב זוננפלד והתאכזב כאשר הנהגת אגודת ישראל העדיפה את הרב דושינסקי על פניו.⁷² לאחר הצלתו בשואה, ובעקבות חורבן קהילתו באירופה, ניסה ר' יואל להקים חצר חסידית בירושלים אולם הסתבך בחובות גדולים.⁷³ הוא נסע לארצות הברית בתקווה לגייס כספים למוסדותיו ובסופו של דבר החליט להשתקע בה. במקביל המשיך לשמור על קשריו עם חוגי העדה החרדית בישראל, ובמיוחד עם חסידי שנתורו בארץ ועם חסידיו של ר' אברהם יצחק קאהן. ר' אברהם יצחק היה בעבר תלמידו של ר' יואל, ובשנת 1947, לאחר פטירתו של חותנו – ר' אהרן ראטה, מייסד חסידות שומרי אמונים – הקים את חצר תולדות אהרן שהפכה לאחת הקבוצות הגדולות והקיצוניות בעדה החרדית. הקרובים ביותר להשקפותיו האנטי-ציוניות של ר' יואל היו אנשי נטורי קרתא ואלה שמחו לתת לו במה לרעיונותיו.

עיתונם, אום אני חומה, ביקש לקעקע את יסודותיה של מדינת ישראל הן במישור הרוחני והן במישור המעשי. המישור הראשון עסק בטענה כי האידאולוגיה הציונית עומדת בסתירה למסורת ולהלכה, ואילו המישור השני חשף את פעולותיה האנטי-דתיות של הממשלה כדי להדגים כיצד היא מבקשת לממש את מטרתה האמתית – הכחדת הדת היהודית. הצגתו של המסד הישראלי כאם כל חטאת נועדה לשלול את ההצדקה האידאולוגית והמעשית ששימשה את אגודת ישראל, ואפילו את העדה החרדית, כדי לנמק את ההידברות עמו.

משמרת חומתנו

עמרם בלוי

מארגן ההפגנות, עמרם בלוי, נעצר למשך מספר חודשים.⁹⁴ בין המתגייסים לפעול למענו הייתה גם אמו, אשר פרסמה מודעה בעיתון ובה נאמר: "בדבר מאסר בני [...] פניתי אני, אם ישישה, שצערה רב על העדרו של בני בחתונת נכדי הי"ו, אל מפקד המשטרה הציונית בירושלים, בבקשה קטנה להרשות לבני להיות נוכח בחתונה של בנו [...] מה נשתוממתי בקבלת מכתבו של מפקד המשטרה [...] בסירובו לענות לבקשה קטנה זו [...] בזאת אני רואה כמה צודק בני [...] בהכרתו כי אלו אינם בכלל ישראל".⁹⁵ כן דיווח העיתון על פולמוס שהתנהל בין אלה שביקשו לחון אותו למי שטענו כי חנינה שכזאת אינה לרצונו של בלוי שביקש דווקא למחות נגד מדינת ישראל וחוקיה.⁹⁶ לאחר מעצרו של בלוי פסקו ההפגנות למשך חודשים מספר והעיתון הפך להיות לאמצעי המחאה היחידי של נטורי קרתא. בין היתר יצא העיתון נגד ביקורו של חבר הכנסת זלמן שז"ר בישיבת חב"ד בפריס;⁹⁷ הקמת זרם החינוך העצמאי של אגודת ישראל;⁹⁸ רדיפתם של מפגינים או משתמטים מגיוס;⁹⁹ סירובו של מנהל ישיבת מאה שערים להתיר כנסים שבהם ידברו בגנות הציונות;¹⁰⁰ והתגברות פעילותו של המיסיון.¹⁰¹ במקביל נמשך מאבקו של העיתון בנושא גיוס בנות,¹⁰² ובתחילת שנת 1954 שוב החלו ההכנות לקראת סדרת הפגנות בנושא זה.¹⁰³ לאחר מעצרו של המפגינים פרסם העיתון את חילופי הדברים בבית המשפט בין העצורים לשופט, לפיהם כופרים נטורי קרתא בעצם יהדותם של הציונים, גם של שומרי המצוות שבהם.¹⁰⁴

משמרת חומתנו, 1954–1958

מסיבה לא ברורה שונה שמו של העיתון בחודש אפריל 1954 ונקרא מעתה **משמרת חומתנו**, שם שילווה אותו עד שנת 1967. בראשו נרפסו שמותיהם של המלקט: אברהם שרהזון, והמו"ל: בנימין לבנשטיין.¹⁰⁵ בעמוד הראשון של העיתון החדש פורסם מכתבו של ר' יואל, שהדגיש את חשיבותה של העדה החרדית ואת חשיבות ההתבדלות מן האפיקורסים הציוניים וממי שמשתף אתם פעולה.¹⁰⁶

קשיי היום-יום השפיעו גם על חברי העדה החרדית ונטורי קרתא שמיעטו בהפגנות והיו עסוקים בעיקר בניסיון לשרוד את המצב הכלכלי הקשה של שנות הצנע, בין היתר באמצעות תרומות נדבנים מחו"ל.⁸⁰ רוחות של תקווה החלו לנשב כאשר בקיץ של שנת 1952 הגיע ר' יואל טייטלבוים, הרבי מסאטמר, לביקור.⁸¹ הוא הביא באמתחתו לא רק סכום כסף נאה אלא גם תכניות להרחיב את חצרו ולבנות את מוסדותיו בירושלים ובבני ברק. נוסף על כך סייע ר' יואל במימונה של רשת תלמודי תורה שבה לימדו באידיש וסירבו לקבלת תמיכה ממשלתית.⁸² כהוקרה על מאמציו מונה ר' יואל לנשיא העדה החרדית וסומן כיורשו של הרב בנגיס. בהמשך לכך נשלח ישעיהו שיינברגר, נציג העדה החרדית, למסע גיוס תרומות בארצות הברית.⁸³ לקראת יום העצמאות החמישי הגביר העיתון את התעמולה האנטי-ישראלית ופרסם מודעות מיוחדות:

שומו שמים!

המופקרים שונאי ר' – אוכלי בשר החזיר והשקץ וכו' – שורפי נשמות ישראל בכבשוני המינות – נותני עם ישראל לשמצה בין הגויים בכל מקומות מושבותיהם – וגרמו לשפך דם רב מישראל – הסיתו והריחו רבים מישראל לעבור פי ר' ותורתו, עוד לפני קום מדינתם – ועתה בהשגת תאוות שלטונם בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] הרעו לעשות יותר [...] והרשעים הללו עוד לא הושיבו ידם מבלע, ועוד עושים את יום המר והנמחר הזה [יום העצמאות] אשר ראוי לנו לקרוע לבבינו ובגדינו ולהתגלגל בעפר, אשר בו גברו שונאי ר', ליום של הוללות, וגייסו גם את הדתיים ואת רבניהם אוכלי שולחנם, והם גם קוראים ליום הזה אתחלתא דגאולה, ומטיפים להקהל למען הצ'רמניא [הצרמוניה] הזאת [...]!⁸⁴

כמה שבועות לאחר יום העצמאות של שנת 1953 נפטר הרב בנגיס ור' יואל מונה במקומו לגאב"ד העדה החרדית.⁸⁵ מינויו של ר' יואל, שנתפס כקנאי יותר מקודמו, עורר תקווה בחוגי נטורי קרתא כי מעתה תאמץ העדה החרדית קו קיצוני יותר. למעשה, משהתברר כי אין בכוונתו להשתקע בארץ,⁸⁶ נמסר ניהולה היומיומי של העדה החרדית לחברי הבר"צ, ובראשם הרב פנחס עפשטיין אשר המשיך את סגנון ההנהגה השקול יותר של הרב בנגיס.⁸⁷ מנגד, עקב עיתונם של נטורי קרתא אחר התבטאויותיו הקיצוניות יותר של ר' יואל והחל לפרסם באופן קבוע את דברי התורה שנשא בחו"ל באוזני חסידיו.⁸⁸ בה בעת הגביר העיתון את התקפותיו על הזרם החרדי המרכזי. הוא תקף את ראשי ישיבת פוניבז' בבני ברק, אשר חגגו את פתיחת שעריה בהשתתפות אישי ציבור וחברי כנסת ציונים ובראשם הנשיא יצחק בן-צבי, ואת הכנסייה הגדולה שתכננה אגודת ישראל לקיים בירושלים.⁸⁹ בד בבד חודשו המחאות נגד גיוס נשים, נגד ניתוחי מתיים ונגד נסיעתם של אוטובוסים בשבת.⁹⁰ את עיקר המאמצים השקיעו נטורי קרתא בארגון הפגנות נגד גיוס בנות אליהן הצטרפו גם חרדים מחוגים נוספים.⁹¹ אל צוות הכותבים של העיתון הצטרף ירחמיאל ישראל יצחק דאמב [דומב] מלונדון, איש עסקים חרדי שעשה חיל והפך לפטרון המרכזי של נטורי קרתא.⁹²

שיאן של המחאות נגד גיוס בנות התרחש בקיץ של שנת 1953 בסדרת הפגנות גדולה שבהן השתתפו עשרות אלפי מפגינים בירושלים ובתל אביב ואף ליד הקונסוליה הישראלית בניו יורק.⁹³ שיתוף הפעולה קצר המועד של אגודת ישראל עם נטורי קרתא הגיע לסיומו כאשר

מעצרו של בלוי הבעיר את השטח ומחאות נוספות, אלימות יותר ויותר, נערכו בקביעות.¹¹⁶ לאחר חודשים של הפגנות בירושלים יצאו גם תושבי בני ברק להפגנה שזכתה לסיקור בעיתון, שהדגיש כי סוף כל סוף החרדים בירושלים אינם נלחמים לבדם ופנו בקריאה גם לחרדים בתל אביב לנקוט צעד דומה.¹¹⁷ ככל שהתמשכה הפרשה היה הכיסוי בעיתון דרמטי יותר. בין היתר פורסם בו שיר שמילותיו נכתבו בהשראת פיוטי החורבן של תשעה באב ותפילות הימים הנוראים:

היום יפנה, הערב צלליה ינטו / האור נדעך, השבת ליל מתקרב / שם שבורים ורצוצים שכם יטו / למכות מהלומות מלב מתערב.

אך שם בירושלים שכונה חמודה / נקיה משמך וכתם ברוח עדינה / במדרון הזמן אך היא אינה ירודה / אין כמוה בכל רחבי המדינה.

לא קיבלה עליה תרבות זרה חדשה / אך ורק תחזק מדרך מסורה / מדורי דורות אשר היא מורשה / וזו באמת רק דרך התורה.

[...]

שוטרים ובריונים בקצף התנפלו / עשרות עשרות במקלות ואלות / בזקן נער ואשה בלעג יתעללו / ועינים טהורות ראות וכלות.

[...]

מוחות נפצעים דמים נשפכים / וצעקות ויללות עד לב השמים / גופות מקדשי ד' ארצה מושלכים / ולפני ד' לבם שופכים כמים [...].¹¹⁸

בתחילת 1955 תרם איש העסקים הניו יורקי ישראל זופניק מגרש שנועד להקמת בניין למוסדות העדה החרדית.¹¹⁹ הקמת המוסדות ציינה פרק חדש בתולדותיה של העדה החרדית אשר באותה תקופה נהנתה מתמיכה נדיבה של החרדים בארצות הברית שצייתו להוראתו של הרבי מסאטמר. חודשים ספורים קודם לכן הקים ר' יואל את התאחדות הרבנים, שהיה ארגון העל של הרבנים והקהילות החרדיות האנטי-ציוניות באמריקה, ובאמצעותו החלו פעולות מחאה שהקבילו לאלה שארגנו נטורי קרתא בישראל.¹²⁰ גם קודם לכן מחו החרדים בארצות הברית נגד החלטותיה האנטי-דתיות של ממשלת ישראל, אולם בניגוד לפעולות אלה, שנעשו בצנעת המרחב היהודי, היו ההפגנות של התאחדות הרבנים פומביות ונועדו להשפיל את כבודה של המדינה ולהתריס נגד המחנה החרדי המרכזי, הן באמריקה והן בישראל.

אחת ההפגנות הגדולות הראשונות שארגנה התאחדות הרבנים התקיימה בראשית שנת 1955, באולם "מנהטן סנטר" שבניו יורק ובמרכזו עמדה המחאה נגד פרשת המועדון שהוזכרה לעיל ותגובתה של משטרת ישראל עליה.¹²¹ מעורדים מהפגנת הזדהות זו, ובניסיון להלהיט עוד יותר את הרוחות, קרא העיתון לקוראיו לרכוש "טלאי צהוב" ולהתכונן לתהלוכה שבה ישאו כל המפגינים טלאי צהוב על בגדיהם, אולם האירוע סוכל בידי המשטרה.¹²²

לקראת יום העצמאות של שנת 1955, כמו באלה שקדמו לו, גברה פעילות המחאה של נטורי קרתא והד לכך היה גם בעיתון.¹²³ באותה שנה הייתה לדברים משמעות מיוחדת בשל הבחירות שעמדו להתקיים זמר קצר לאחר מכן ובשל כוונתו של הרבי מסאטמר להגיע לארץ כדי להביע את דעתו כי עדיף ליהודי מאמין להקריב את חייו מאשר להשתתף בבחירות לממשלה הטמאה של מדינת ישראל. כצעד מקדים לביקור פרסם העיתון את חוות דעתו של ר' יואל שתיאר בדרמטיות את הנזק שנגרם ליהדות כתוצאה מהשתתפותם של החרדים במערכת הפוליטית הישראלית:

בהמשך אותו גיליון ובגיליונות הבאים תקף העיתון את אגודת ישראל ואת הכנסייה הגדולה – הכינוס העולמי של ראשיה שתוכנן להתקיים בירושלים בתוך חודשים מספר.¹⁰⁷ כמו כן החל העיתון לפרסם מעין יומן אירועים שתיעד בפרוטרוט את פגיעת השלטונות בשומרי המצוות ככלל ובנטורי קרתא בפרט.¹⁰⁸ באחד הגיליונות הראשונים של העיתון פרסם עמרם בלוי את הדברים הבאים:

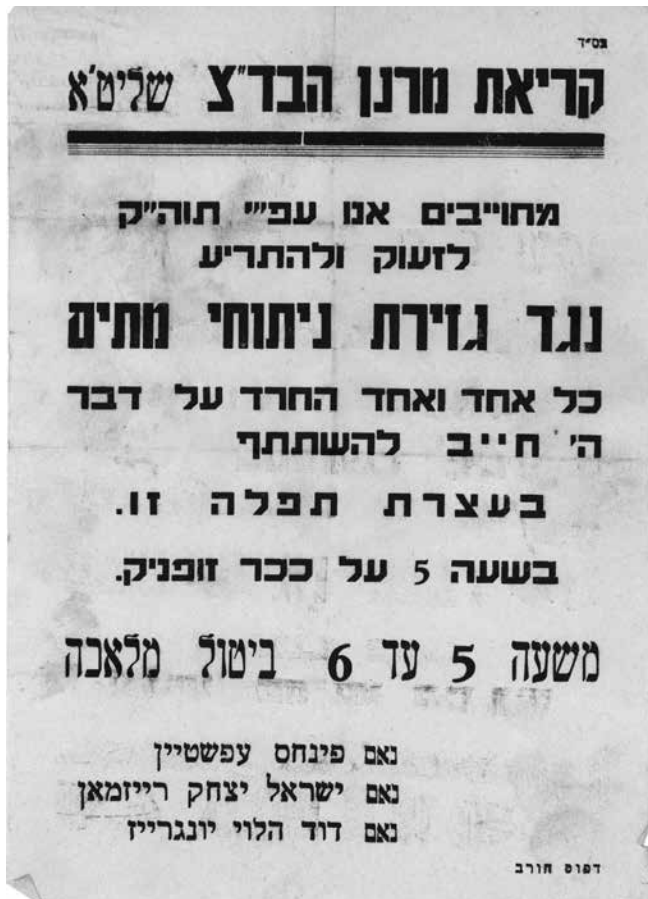
ומה היא חובתו של עם ישראל [למעשה – של העיתון] בשעה זו? – לכפור בע"ז [בעבודה זרה] זו [כלומר מדינת ישראל] ולמחות נגד מקימיה. להוקיע את זיופה נגד עם ישראל ונגד כל העולם כולו. להכריז את הידוע והמפורסם, כי אין מציאות בלי תורה בשום אופן וכי שלטון כופר זה, המכנה את שם "ישראל" על הנהגתו הממאנה בתורה, מזויף הוא. להכריז שכל ענין הלאומיות, המדינה והעצמאות, שהם דוגלים בזה [...] הנם רק אידיאלים ומושגים גויים, אשר אין לעם ישראל שום חלק וענין בהם [...] למען ידעו בני ישראל להיות זהירים, שלא ליפול לשיטת רשתם, להתרחק מהם ומהמונם, מכל עניניהם ומכל אשר להם שלא יסופו בכל חטאתם ח"ו [חס וחלילה].¹⁰⁹

בחודשים הבאים המשיך בלוי ופרסם מאמרים נוספים. בחודש יוני 1954 ציין העיתון מלאת עשר שנים להוצאתו לאור של הגיליון הראשון של עיתון החומה והזכיר כי:

הגיליון הראשון של החומה הופיע במצב דומה בערך למצבנו כיום בנוגע ליחס היהדות הנאמנה השומרת אמונים לדרך הסלולה דרך ישראל סכא אל הסתדרות אגודת ישראל והנהגתה. אז הופיע גיליון החומה לפני הועידה הארצית של האגודה [...] כיום אנו עומדים במצב דומה בכמה מובנים. האגודה קוראת לאלו הימים התועדות של אנשיה, לא רק מארץ ישראל אלא מכל העולם כמו שהם קוראים לזה "כנסייה גדולה". אמנם, בעיקר המצב שונה בתכלית [...] מיום האסון הנורא של הקמת מדינה הכופרת, נתפסו רבים, לדאבון לב, לציונים. ראשי האגודה אשר השתתפו בהקמת העגל המתועב הזה, ולקחו חלק פעיל בכל עניני הנהגת המדינה, השליכו אחורי גוּם את כל עניני התנגדות לציונות, ומתביישים כאשר עוד מזכירים להם כי היו פעם מתנגדים לציונות.¹¹⁰

בקיץ 1954 הגיע הרב ירחמיאל דומב לישראל.¹¹¹ ביקורו, ואולי הכספים הרבים שחילק, גרמו להתעוררות מחודשת בקרב נטורי קרתא, שהחלו לחדש את פעילות המחאה נגד חילול השבת.¹¹² הפגנות השבת שנמשכו כבר כמה שנים מיצו את פוטנציאל המחאה שלהן והיה צורך למצוא מושא חדש להפגנות. זה נמצא בדמותה של בריכת השחייה שתוכננה להיפתח במלון הנשיא בירושלים, אולם ההפגנות בנושא זה נמשכו רק שבועות מספר.¹¹³

מוקד עניין אחר מצאו נטורי קרתא במועדון של ארגון אמהות עובדות שפעל ברחוב דבורה הנביאה בסמוך למאה שערים, ובו שיחקו יחד ילדות וילדים.¹¹⁴ בעבר שימש המקום גם את ילדי האמהות בשכונה, ולאחר תקופת השבתה נפתח מחדש לאחר שנודע כי בהיעדר מסגרות חינוכיות מסרו חלק מן המשפחות העניות בסביבה את ילדיהן למוסדות החינוך של המיסיון שפעל בקרבת מקום. בשל ההפגנות האלימות שניהל הועמד עמרם בלוי לדין, והעיתון פרסם את ההצהרה שמסר בבית המשפט: "איני מכיר בסמכות בית משפט זה הקורא לעצמו 'ישראל' בזיוף, בשעה שאין לו שום שייכות לעם ישראל ולתורת ישראל. בית משפט זה אין לו שום סמכות לשפוט יהודים יען שבית משפט זה פנה עורף לתורת ישראל הקדושה ודן על פי חוקי עכו"ם".¹¹⁵

ניתוחי מתים. הספרייה הלאומית

של העיתון לשלהב מחדש את הרוחות כשלו ועד תחילת שנת 1956 נשמר השקט היחסי.

בראשית שנת 1956 החלו נטורי קרתא לעסוק בפרשייה חדשה שעניינה חילול קברים יהודיים במהלך עבודות בנייה בטבריה.¹³⁴ לאחר כמה הפגנות הסתבר כי המרחק לטבריה מנע את המשך הפעילות והיא דעכה. כדי להמשיך בתנופת המחאה גילו לפתע המוחים כי גם בירושלים יש חילול קברים והדבר סיפק תירוץ לחידוש ההפגנות, אולם גם אלה לא נמשכו זמן רב.¹³⁵ הפגנות מעטות נערכו גם נגד הכוונה לקיים בירושלים את תהלוכת העדלאידע בחג הפורים.¹³⁶ ההפוגה בפעילות המחאה ליוותה את העדה החרדית בהמשך השנה וגם ההכרזה על יום העצמאות כיום צום לא הלהיטה את הרוחות.¹³⁷ בהיעדר פרשיות של ממש לדון בהן, עסק העיתון בפרסום ציטוטים מרבנים שונים שהתנגדו לציונות ובסקירת מקרים שונים של הפרת הדת שנעשו "בגלות הציונית".¹³⁸

מפעם לפעם התקיימו הפגנות נגד ההסעות שארגנה ההסתדרות לתושבי ירושלים לחופי הרחצה בתל-אביב, אבל מספרן והיקפן היה קטן מבעבר.¹³⁹ במהלך אחת ההפגנות הללו נפטר אחד המפגינים – פנחס סגלוב. אירוע זה, שנטורי קרתא טענו כי נגרם בשל אלימות

ואין לשער כמה נפשות כשרות שנצודו ברשת המינות והכפירה ר"ל (רחמנא ליצלן) על ידי שנשתתפו גם שומרי הדת באותה הכנופיא של מינים ר"ל ואמרו התירו הפרושים את הדבר [...] אבל בכל עבירות שעושה הרשע יש לו חלק בהם ונמצא עושה חטאים רבים וגדולים ועצומים [...] ואין לך בית מינות יותר מהכנסת הזה. אשר משם תצא המינות והאפיקורסות לעולם לישראל.¹²⁴

לקראת ביקורו השני של ר' יואל במדינת ישראל בקיץ 1955, הפעם בתפקידו כגאב"ד העדה החרדית, התגייס העיתון לארגן לו קבלת פנים מרשימה.¹²⁵ לקראת הביקור פרסמה העיתונות הישראלית את פרשת הצלתו של ר' יואל ברכבת ההצלה של הפעיל הציוני ישראל קסטנר. בתגובה פרסם עיתונה של נטורי קרתא את מחדליה של ההנהגה הציונית שהתפרסמו כמשפט קסטנר שנערך באותה תקופה, והאשים אותה בחכירה לנאצים.¹²⁶ במקביל סיקר העיתון את מסעו באנייה של ר' יואל לארץ שארך שבועות מספר.¹²⁷

קבלת הפנים המלכותית שנערכה לכבודו הייתה חסרת תקדים בהיקפה ובמספר המשתתפים בה. במרכזה עמד מסעה של רכבת מיוחדת שנחכרה בידי החסידים והסיעה את ר' יואל מחיפה, שם עגנה האנייה שבה הגיע, לירושלים. אלפי חסידים המתונו לו בתחנות בדרכו. בתחנת הרכבת בירושלים נערכה לכבודו קבלת פנים מרשימה, וממנה הוסע במכונית מפוארת ובלווי משטרתי לשכונת מאה שערים. בניגוד לו נתקבל ר' אהרן קוטלר, האישיות התורנית הבכירה ביותר בארצות הברית, שהגיע כדי לחזק את הרבנים והאדמו"רים שחייבו את ההשתתפות בבחירות, באדישות.¹²⁸ בבחירות אלה חברו שתי המפלגות החרדיות, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, והחליטו לרוץ במשותף. החלטה זו לוותה בהסכמה גורפת של כלל הרבנים והאדמו"רים, ובהם גם כאלה שהתנגדו לכך בעבר. בתגובה לכך סקר העיתון בהרחבה את השקפתו של ר' יואל על מדינת ישראל ואת האיסור על ההשתתפות בבחירות.¹²⁹

באחד הימים הראשונים לאחר בואו, נפגש ר' יואל עם הרבי מבלז וניסה לשכנעו לבטל את תמיכתו בבחירות, אך נכשל בכך. הדבר הוביל למחלוקת פומבית בין ר' יואל כנציג העדה החרדית ובין האגף החסידי של אגודת ישראל שנחשב מקורב יותר להשקפתה של העדה החרדית. כתוצאה מכך גברה המתיחות בין שני הצדדים ולעתים אף גלשה לאלימות פיזית.¹³⁰ מתחים נגלו גם בין הרבי מסאטמר ובין נטורי קרתא על רקע ההיתר שנתן לחסידיו להשתתף בבחירות העירוניות בכני ברק. עמרם בלוי חשב שצעד זה סוטה מהעקרונות שקבע ר' יואל עצמו וגינה אותו על כך בעל פה, אולם מחלוקת זו, שפורסמה ביתר העיתונים, נותרה מחוץ לדפיו של העיתון של נטורי קרתא.¹³¹

לאחר הביקור שכך המתח והעיתון המשיך בפרסום סדיר של מקורות תורניים שהסבירו את מהות ההתנגדות לציונות ואת חשיבותה. בתקופה זו, שקדמה לימים הנוראים, הצטמצמה גם כמות המחאות וההפגנות והעיתון דיווח על קבלת הפנים שנערכה לר' יואל בחזרתו לארצות הברית ופרסם את המכתב ששלח, כמנהגו, לכני העדה החרדית בערב ראש השנה.¹³² לאחר החגים עסק העיתון בפרשה שראשיתה כמה חודשים קודם לכן ועניינה קליטתם של עולי מרוקו שהוכרחו, לטענת החרדים, לוותר על אורח חייהם הדתי.¹³³ ניסיונותיו

לצד פרסום דברי ההספד לזכרו הוסיף העיתון גם מאמר עוקצני תחת הכותרת "אמונה או קנאות", ובו התייחס לתמיכתו של הרב המנוח בהצבעה לבחירות ולשימוש שעשה בכינוי "חוב קדוש" בעניין זה:

ועלינו לדעת שעומדים אנו באחרית הימים על סף ביאת משיח צדקנו, והנסיונות גוברים והולכים, וזהו מהנסיונות האחרונים ולכן עלינו להתחזק ולשנן לנו ולבנינו שהמדינה באיזו צורה שתהיה הנה כפירה באלקי ישראל, עקירת כל התורה כולה והשחתת האמונה [...] ולכן חוב על כל יהודי ויהודי המאמין בד' ותורתו לכפור ולהתנגד לע"ז [עבודה זרה] זו וכל הנכרך בה.¹⁴⁶

שנת 1958 עמדה בסימן חגיגות עשור להקמתה של המדינה וביכולתה לעמוד בהצלחה באתגרים רבים: הניצחון במלחמת השחרור שהעמיד לרשותה שטחים גדולים יותר מאלה שבהם הסכימה להסתפק קודם לכן; קליטתם ושיקומם של למעלה ממיליון עולים יהודים; התבססות והתעצמות כלכלית; הכרה בין־לאומית שבאה לידי ביטוי במבצע קדש; והפיכתה של המדינה לכיתם של בני העם היהודי לזרמיהם השונים והמגוונים. הצלחה זו הייתה לצנינים בעיניהם של נטורי קרתא שראו בשינוי המגמה של הרבי מבלו סימן לבאות:

ההשלמה ח"ו [חס וחלילה] עם קיום המדינה הציונית הנושאת ביד רמה את דגל המרידה במלכות שמים – היא רעל וארס המסכן ח"ו את כל קיום מצב היהדות [...] היאוש מכרסם בלבות רבים מאלו שהיו קרובים לדרך היהדות הנאמנה, בראותם את ההצלחה המדומה של הציונים, וכי למראית עין הם הולכים ומתחזקים [...] רעיון ההשלמה עם מציאות עגומה וחשוכה זו של קיום המדינה הציונית חודר מיום ליום ללבבות העייפים מקיום מצב מלחמה מתמיד [...] העייפים הללו החלו לסגת מרעיון המשכת המלחמה בציונות מבחינת אי־ראותם את הסוף [...] כתוצאה מזאת התיאשו מיכונ[ל]תם לגמור ולנצח ועי"כ [ועל ידי כך] הוגבר בלבם הרעיון ההולך ומת[ג]בש למיום ליום ביתר תוקף להשלים עם המדינה.¹⁴⁷

מאיגרא רמא לבירא עמיקתא

בסוף שנת 1957 נודע כי עיריית ירושלים מתכננת בנייה של ברכת שחייה עירונית מעורבת במושבה הגרמנית בירושלים, במקום שבו שכן קודם לכן הלונה פארק העירוני.¹⁴⁸ ידיעה זו התקבלה בתחילה ללא התייחסות מיוחדת ונטורי קרתא מחו נגד אירוע של אגודת ישראל שנערך בהיכל המרכזי של ישיבת מאה שערים, נגד הימצאותם של חיילים בקבר רשב"י במירון, נגד עלייתן של משפחות שבהן אחד מבני הזוג לא היה יהודי לישראל, ונגד הכוונה להקים בירושלים "מרכז רוחני" שלימים נודע בשם "היכל שלמה" – משכנה של הרבנות הראשית.¹⁴⁹

כמה שבועות לאחר שנודע על התכניות להקמת הברכה העירונית, קרא העיתון לחרדים בכלל ולחברי נטורי קרתא בפרט להצטרף להפגנות מחאה. לקריאה הייתה השפעה גדולה והפגנות נערכו באופן סדיר במשך שבועות ארוכים כשהן משבשות את חיי האזרחים.¹⁵⁰ לאחר מכן עבר העיתון למתקפה על ראשי עיריית ירושלים, על חיים שיף, בעליו של מלון הנשיא והשותף הבכיר בברכת השחייה, ועל משטרת ישראל שפוזרה את ההפגנות. כן הכריז העיתון על מרי כללי

הפגנה בירושלים, שנות השישים

המשטרה, הצליח סוף־סוף להוציא את ההמונים לרחובות לסדרת הפגנות אלימות.¹⁴⁰ גם במקרה זה נרתמה התאחדות הרבנים בניו יורק ויצאה לעצרת מחאה המונית. עצרות נוספות התקיימו בבני ברק ובלונדון.¹⁴¹ סמוך לסוף שנת 1956 התקיים מבצע קדש ועל אף העניין שעורר הדבר בעיתונות העברית, והעובדה שהייתה זו המלחמה הראשונה מאז מלחמת השחרור, מצא העיתון לנכון לגנות את דבריו של נציג אגודת ישראל שהביע הזדהות עם המדינה בשעתה הקשה.¹⁴² גם שנת 1957 נפתחה בקול ענות חלושה ומלבד הפגנות ספורות, שלוו במעצם השגרתי למדי של עמרם בלוי וחבריו, נשמר השקט בחוצות ירושלים. בלוי, כדרכו, סירב להכיר בבית המשפט הישראלי ושב וטען:

כשיהודי מובא לבית [משפט] זה מוצא [הוא] את חובתו להביע את מחאתו נגד כאלה אשר מבטן ישראל יצאו ושופטים עפ"י חוקי הגוים [...] והיאך יבואו כאלה, המעמידים את עצמם לימין עוקרי השבת שפתחו את ה"קולנוע" שלהם [קולנוע אדיסון הסמוך לכיכר השבת] כשעתיים לפני זאת השבת בעצם יום השבת. בעבודת מכוונות, במכירת כרטיסים, ובאספסוף של מחללי שבת מעשני סיגריות וכו' בתוך לב ירושלים [...] ולהשיב על ספסל הנאשמים את מי? יהודים שנתקבצו להגן על שארית קדושת השבת שבעיר קדשנו בקריאת שבת, שבת.¹⁴³

אוירת הרפיון שפשתה בנטורי קרתא באה לידי ביטוי מיוחד בפורים. וכך כתב לעיתון יהודה כהן:

אם בשנה העברה היתה התהלכה הפריצונית [העדלאידע] מלווה במשתתפים מעטים, ורישומה כמעט שלא ניכר בעיר הקודש, ושמחת פורים האמתית היא שמלאה ב"ה [ברוך השם] את האויר בירושלים. הרי בשנה זו היתה השתתפות ענקית וכל ירושלים עמדה תחת רושם קרנבל מתועב זה והשמחה האמתית הושבתה [...] אדישות זו האוכלת בנו ומכלה את לשד העצמות, ואשר השתלטה בזמן האחרון על העסקנים החרדים, היא היא שגרמה שבשו[ו]ויון נפש תעבור ירושלים החרדית על השתרשות פרצה נוראה ואיומה זו.¹⁴⁴

למרות דברי התוכחה נותרה האדישות על כנה ופעילותם העיקרית של נטורי קרתא התמצתה בפרסום סדיר של העיתון. בהגיע הקיץ שוב התעוררו הרוחות כאשר הממשלה פרסמה את הדו"ח בעניין מותו של המפגין סגלוב, וכאשר התחדשו ההסעות של המתרחצים לחופי הים של תל־אביב בשבת.¹⁴⁵ באותו קיץ נפטר גם הרבי מבלו, ר' אהרן רוקח.

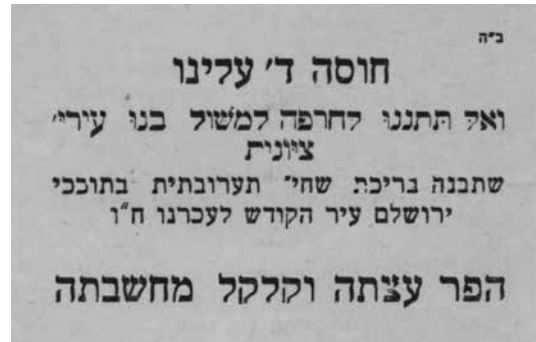
החרדיות בלונדון, בבואנוס איירס ובניו יורק.¹⁵⁷ במאוס 1958 קיימה התאחדות הרבנים, ארגון הרבנים האנטי-ציוניים בראשותו של הרבי מסאטמר, אספת מחאה בניו יורק נגד הקמת הברכה בירושלים. כחודשיים לאחר מכן, באספה השנתית של הארגון, אשר גם בה נדונה פרשת הברכה, חשף ר' יואל בפומבי את עוינותו הקיצונית לציונות ולמדינת ישראל ואת ביקורתו על מנהיגיה של אגודת ישראל:

כיום כבר ידוע לכל, שהציונות היא שגרמה לכליון של ששת מליונים יהודים הי"ד, לא רק מצד שהרעילו לבבות ישראל בכפירתם המחפירה בכל קודשי ישראל [...] אלא בעיקר בשיטת הפוליטיקה שלהם ואי אחרייתם הושמדו מליונים של יהודים שלפי דעתם המשובשת האמינו שרק ברמי ישראל יוכל להקים להם מדינה עצמאית. בחורבן הנורא של הנאצים היו כמה וכמה הזדמנויות להציל אלפי יהודים מכליון [...] והציונים לא חששו כלל להציל נפש אחת מישראל, ולא אכפת להם שישמידו הרבה מישראל [...] עם הקמת המדינה נתגשמה שאיפתה העיקרית של הציונות עוד יותר לעקור את הדת ח"ו [חס וחלילה] משרשה ולהראות לכל העולם שאין דת בישראל ח"ו. שאיפתם היא לא רק בעקירת מצוות עיקריות, ביטול השבת וניהוג ג"ע [גילוי עריות] אבל גם להנהיג ע"ו [עבודה זרה] ממש [...] והנה לא רק הדתיים מעלימים את עיניהם מכל החורבן הנורא הזה, אלא לצערנו הטובים שבנו מבכרים יותר השתיקה מהדיבור.¹⁵⁸

שיאה של פעילות המחאה באמריקה אירע ב-19 ביוני 1958, כאשר מאות חרדים הפגינו מול הבית הלבן בושינגטון.¹⁵⁹ במהלך ההפגנה חילקו המארגנים כרוזים באנגלית שבחלקם הושוותה מדיניותה של מדינת ישראל כלפי החרדים לזו של הנאצים. הארגונים האורתודוקסיים מחו נגד פעולתיה של התאחדות הרבנים ותקפו את ר' יואל, שהיה הרוח החיה ביוזמותיה. הרב יהודה לייב הכהן פישמן-מימון, מראשי המזרחי, אף הציע להטיל עליו חרם דתי ומדיני.

בסוף אותה שנה ביקר בניו יורק חיים משה שפירא, שר הפנים מטעם המפד"ל, אשר סייע מאחורי הקלעים להקמתה של קריית יואל, שכונה שהקימו חסידי סאטמר בבני ברק.¹⁶⁰ שפירא נפגש עם ר' יואל, ובשיחתם נתגלעו חילוקי דעות מהותיים בכל הקשור ליחסם של חסידי סאטמר אל מדינת ישראל. לאחר שיחה זו הבין ר' יואל כי סבלנותו של הציבור הישראלי ושל ממשלתו פקעה, וכי דבקוּתו בקו הלוחמני נגד מדינת ישראל תגביל מאוד את יכולתו להמשיך לפעול בה ולהקים בה את מוסדותיו.

לאחר שנפתחו דלתותיה של הברכה דעכו ההפגנות עד מהרה. נטורי קרתא הבינו כי מיצו את פוטנציאל המחאה וכי הפגנות נוספות יסתיימו במאסרים ארוכים ללא סיכוי לשחרור מוקדם. מנגד הפעיל הרבי מסאטמר את השפעתו על העדה החרדית וביקש ממנה למתן את פעילותה, מחשש כי המשכה יפגע בשיתוף הפעולה שלו נזקק כדי להמשיך בכניית השכונות שהקים לחסידיו בירושלים ובבני ברק. ניסיון משמעותי נוסף של נטורי קרתא לחזור לחזית התודעה הציבורית התרחש בפרשת חטיפתו של הילד יוס'ה שוכמכר בתחילת שנות השישים, אולם תגובתה הנחושה של המדינה העמידה את הארגון במקומו ולימדה אותו כי על אף חופש הביטוי והמחאה, יש גבולות אותם לא יוכל לחצות.¹⁶¹

נגד הברכה. הספרייה הלאומית

נגד העירייה, על החרמת המלון, ועל הטלת קללת פולסא דנורא נגד השותפים בעסקה.¹⁵¹ ככל שנמשכו ההפגנות וגדל מספר העצורים התרחבה המחאה גם נגד יחסה של המשטרה ומערכת המשפט אל העצורים.¹⁵² תשומת הלב הציבורית שימשה קרקע נוחה לגיוס תרומות לשיבת תורה ויראה, הישיבה המרכזית של נטורי קרתא, ולעיתון עצמו.¹⁵³ ככל שהתקרב והלך יום העצמאות העשירי למדינה הפכו ההפגנות לסוערות יותר ויותר.¹⁵⁴

ההפגנות שנמשכו חודשים העמידו את ראשי אגודת ישראל במבוכה. מצד אחד הלך וגדל מספרם של החרדים שהוכו, נעצרו, נשפטו ונכלאו, ומצד שני לא השפיעה פעילותן הפוליטית של המפלגות החרדיות במאום על תכניותיה של עיריית ירושלים. בסופו של דבר, לאחר למעלה מחמש שנים שבהן נמנעו ראשי היהדות החרדית מהשתתפות בהפגנות, הם החליטו כי הוגדשה הסאה. בתמיכתו של הרבי מבריסק, הרב יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק, מונה הרב מנחם פרוש לארגן הפגנת המונים בחוצות ירושלים שתוכננה להתקיים ב-5 ביוני, ערב פתיחתה של תערוכת העשור בבנייני האומה.

בתוך שבועות ספורים הצליח פרוש להשפיע על רשימה ארוכה של רבנים ומוסדות חרדיים להצטרף להפגנה. הוא יום אספות הסברה, שלח שליחים לרבנים בקהילות שונות, וארגן את התשתית הלוגיסטית למבצע. ליוזמה הצטרפו לא רק המחנה החרדי המרכזי שהשתייך לאגודת ישראל, אלא גם ראשי העדה החרדית מחד גיסא וראשי המזרחי מאידך גיסא. שיתוף הפעולה בין כל הצדדים הביא לכך שבהפגנה השתתפו עשרות אלפי חרדים.¹⁵⁵ ההפגנה עוררה עניין ציבורי רב והגיעה לשיאה בתפילה המונית בלבה של ירושלים. כדי להשלים את הפגנת כוחה הפוליטי של אגודת ישראל, פנו ראשיה לנשיא, שחנן את אסירי נטורי קרתא והללו שוחררו לביתם.

למרות ההפגנה הגדולה והמעגים הפוליטיים נמשכה הקמת הברכה כמתוכנן. עם פתיחת הברכה הכריז בד"ץ העדה החרדית כי יטיל חרם על כל מי שישתמש בשירותיה והופץ כרוז שקרא לציבור להחרים את מלונותיו של חיים שיף. לשיאה הגיעה מחאת העדה החרדית עם החלטתם של שלושת דיני הכד"ץ להטיל את קללת פולסא דנורא על ראש העיר אגרון, שנפטר בטרם עת כמה חודשים מאוחר יותר.¹⁵⁶ במקביל לעידוד ההפגנות בישראל ולקריאות לחרדים באמריקה ובמקומות אחרים להצטרף לגל המחאה, נערכו הפגנות תמיכה בקהילות

קריקטורה נגד פרוש

אחרית דבר

לאחר שפרשו מאגודת ישראל בסוף שנות השלושים, היו נטורי קרתא לכוח המוביל בעדה החרדית. הם הובילו את המהפך הפוליטי שהתרחש בה בשנת 1945, שבמהלכו הורחקו ממנה החרדים המתונים תומכי אגודת ישראל. מעמדם בעדה החרדית המשיך להתחזק במהלך השנים שקדמו לקום המדינה, כאשר התנגדותם להקמתה הייתה הקולנית והבוטה ביותר.¹⁶² עמדותיהם הקיצוניות באו לידי ביטוי בתרבות הישראלית במחזהו של יעקב אורלנד העיר הזאת, שבו הם הוקעו בשל כניעתם לחיילי הלגיון הירדני במלחמת השחרור ללא קרב.¹⁶³ גם לאחר פטירתו של הרב דושינסקי בשנת 1948, ומינויו של הרב בנגיס, המשיך מעמדם של נטורי קרתא להתחזק.¹⁶⁴ הם הפגינו ברכים את התעלמותם מסמכותם של מוסדות המדינה ופעלו במסדרונות בין-לאומיים למען בינאום ירושלים ולהסרת החסות הישראלית מעל העיר, בתקווה שיוכלו לחסות תחת שלטון האו"ם.¹⁶⁵ במקרה אחד אף חצה אחד מאנשיהם את הגבול כדי לבקש ממלך ירדן כי יתיר לעמיתיו לשוב ולהתגורר בעיר העתיקה בירושלים ולחסות בצלו.¹⁶⁶ מינויו של ר' יואל טייטלבוים, הרבי מסאטמר, תחילה כסגנו של הרב בנגיס ולאחר שהלך לעולמו בשנת 1953 כממלא מקומו, נטע תקוות בלבם של נטורי קרתא כי הרב, שנודע בקיצוניות השקפותיו, יהפוך אותם לנושאי הדגל של משנתו הפוליטית

תהודה ציבורית גדולה לאין שיעור מזו שהייתה לעשרות הפגנות קטנות שארגנו נטורי קרתא. עוד התברר כי תקוותם של נטורי קרתא כי מדינת ישראל תחדל מלהתקיים התבדתה.

זאת ועוד, אם עד סוף שנות החמישים שימשו עיתוניהם של נטורי קרתא כאמצעי היחיד שפרסם את האידאולוגיה האנטי-ציונית, הרי שבאותה תקופה יצא לאור הספר ויואל משה,¹⁶⁷ ובו שטח ר' יואל את שיטתו ההגותית על הציונות והמודרנה. במקביל פרסם ר' משה חיים אפרים בלוח את שלושת הכרכים של ספרו דובב שפתי ישראל, ובהם קיבץ מאות מקורות שעסקו בהתנגדות לציונות.¹⁶⁸ שני הספרים הללו יתרו את אחד מתפקידי העיקריים של העיתון, שהגדיר את עצמו כ"ילקוט מאמרים" שעסקו בהתנגדות לציונות.

בעשור שחלף מאז קמה התחזקה מדינת ישראל, ומספר תושביה שולש וחצה את רף שני המיליון. כוחה הצבאי הוכח במבצע קדש ומעמדה הבינ-לאומי התחזק כאשר עוד ועוד מדינות פתחו בה נציגויות דיפלומטיות. כלכלת המדינה, שהייתה במשבר קשה לאחר קום המדינה, התאוששה ועברה לצמיחה מהירה שגרמה להעלאת רמת החיים של כלל הציבור. עוד התברר כי בניגוד לציפיות, ולמרות ממשלתה החילונית, מצבו של הציבור החרדי שלאחר השואה חש כי הוא על סף הכחדה, הלך והשתפר.

הממשלה והעיריות הגדולות, שרובן ככולן נשלטו בידי מפא"י החילונית סוציאליסטית, הקצו תקציבים לבניית מוסדות דת וישיבות ואפשרו לחרדים לנהל מערכת חינוך עצמאית. הן פטרו את הנשים הדתיות והחרדיות מגיוס, וחוקקו חוקים שקיבעו את מעמדן של הדת והמסורת היהודית בפרהסיה הציבורית ובמוסדות המדינה. נוסף על כך הן הקצו שטחים ומשאבים לבניית שכונות חרדיות וחסידיות בעלות אופי הומוגני, ובכך יצרו תקדים אף ביחס למה שהכירו העולים האשכנזים בארצות מגוריהם.

למגינת לבם הסתבר כי למרות השקפתו התאולוגית, שהעמידה את האנטי-ציונות בראש סדר העדיפויות, הייתה התנהלותו בפועל מתונה הרבה יותר. כבר בביקורו בשנת 1952 הוא החל במגעים להקמה של שכונה ייחודית לחסידי דווקא בכני ברק, שרוב תושביה באותה תקופה כלל לא היו חרדים. להשגת מטרה זו פעלו אנשיו מאחורי הקלעים ויצרו קשרים עם אישי ציבור ופקידי ממשל ציונים שעמם ניהלו משא ומתן על הקצאת קרקעות וקבלת אישורי הבנייה. באמצע שנות החמישים, עם הקמתה של התאחדות הרבנים בארצות הברית וההפגנות נגד מועדון המריבה בירושלים, הגיעו נטורי קרתא לשיא כוחם הפוליטי.

אולם בתקופה זו הלך והתדרדר מעמדם בקרב העדה החרדית. מנהיגיהם של קבוצות אחרות שקמו לעדה החרדית התנגדו לפעילותם הפרועה של נטורי קרתא שפגעה בהם. עם קבוצות אלה נמנו ציבור הפרושים הירושלמים שהחל להתגבש סביב "ישיבת המתמידים" וראשיה; ממשיכי דרכו של הרב דושינסקי שהפכו לחצר חסידית שהונהגה על ידי בנו; ממשיכי דרכו של ר' אהרון ראטה (רוט) שהונהגה בידי חתנו, ר' אברהם יצחק קאהן, שייסד את חצר תולדות אהרן; וחסידי של ר' יואל עצמו שמראשית שנות החמישים התקבצו סביב הישיבה החדשה שהקים בסמוך לבתי אונגרין. נוסף על כך, הקמת מוסדות העדה החרדית באותן שנים, הגב הפוליטי שהעניק לה הרבי מסאטמר והפיכתו של מערך הכשרות שלה לעסק משגשג העלו את משקלה של הנהגת העדה החרדית והקטינו את זו של נטורי קרתא. במחצית השנייה של שנות החמישים נכשלו ניסיונותיהם של נטורי קרתא לשוב לחזית ההנהגה של העדה החרדית. ההפגנות הסוערות סביב ברכת המריבה היו אמנם הניסיון הבולט ביותר שבהם, אך גם זה שבו התברר כי להפגנה אחת גדולה שארגנה אגודת ישראל הייתה

שאחד מהם היה פיצולם הרשמי של נטורי קרתא. אחת הקבוצות, בהנהגתו של אורי בלוי, נותרה במסגרת העדה החרדית, וקבוצה אחרת בהנהגתו של חיים קצנבלוגן פרשה מן העדה החרדית ונדועה בשם "תורה ויראה", כשם הישיבה שעליה השתלטו אנשיה.

סיכום

במאה התשע-עשרה החלו להיווצר בארץ ישראל שני מחנות שכוננו "היישוב הישן" ו"היישוב החדש", שנחלקו בשאלות אידאולוגיות שונות ובראשן היחס למודרנה. הפער בין שני המחנות התרחב במפנה המאה העשרים, כאשר התברר שהיישוב החדש כלל לא רק שומרי מצוות בעלי השקפת עולם מודרנית, או מי שקיימו רק מצוות בסיסיות, אלא גם יהודים שנטשו את דתם ואימצו תחתייה אידאולוגיות חילוניות. לאחר מלחמת העולם הראשונה ותחילת המנדט הבריטי זכו הפערים בין שני המחנות הללו לגושפנקא חוקית כאשר נוצרה הפרדה ביורוקרטית ברורה בין חברי כנסת ישראל, שאליה השתייך מרבית הציבור היהודי בארץ ישראל, ובין חברי אגודת ישראל. בירושלים השתייכו חברי אגודת ישראל לוועד העיר האשכנזי, אשר בסוף שנות השלושים נודע בשמו החדש – העדה החרדית. אותם כוחות קנאיים במחנה השמרני אשר הביאו לפילוג בין שני המחנות הללו, הביאו בעשורים הבאים לפילוג גם במחנה השמרני והלא-ציוני. נטורי קרתא זכו לאוזן קשבת אצל הרב דושינסקי, מנהיג העדה החרדית, וגרמו להרחקתם של חברי אגודת ישראל ממנה. בעקבות זאת הפכו נטורי קרתא, בהנהגתו של עמרם בלוי, לכוח המוביל בעדה החרדית בשנים שלפני קום המדינה.

להשגת מטרתיהם עשו נטורי קרתא שימוש בעיתונות, אותו כלי שבו סללו את דרכם מתנגדיהם האידאולוגיים – היהודים המודרניים והמשכילים אשר נטשו את מסורת אבותיהם. עיתונים אלה שימשו את נטורי קרתא לשתי מטרות שונות אך משלימות. מחד גיסא הם שימשו לגיבוש המחנה הקנאי ביותר ולחזיוקו בעיקר באמצעות פרסום חוות דעת רבניות שתמכו בהשקפתם האנטי-ציונית, ומאידך גיסא הם שימשו לתקיפת כל יתר המחנות, החל בציונות החילונית, עבור בציונות הדתית של המזרחי וכלה ברכנים החרדים שהשתייכו לאגודת ישראל.

במשך למעלה מעשור הצליחו נטורי קרתא, בין היתר באמצעות עיתוניהם, להשפיע על דמותו של המחנה החרדי כולו, ובעקיפין גם על יחסיו עם כלל תושבי ישראל. השפעה זו באה לידי ביטוי בשלוש דרכים עיקריות: הנצחת הפיצול הפוליטי הברור בין החרדים הלא-ציונים שהשתייכו לאגודת ישראל ובין החרדים האנטי-ציונים שהשתייכו לעדה החרדית; שימור התפיסה הבסיסית שהמדינה קמה בחטא ולכן יש לחשוש ממניעיו של השלטון הציוני ולהימנע משיתוף פעולה עמו; והמחלוקת על הדרך שיש לנקוט כלפי מדיניותו של השלטון הציוני. הקיצונים נקטו את דרך ההפגנות והמחאות והמתונים יותר הסתייגו מדרך זו ופעלו באמצעות השפעה פוליטית.

הצלחתם של נטורי קרתא לבסס מחנה חרדי קיצוני נפרד הביאה להם גם פירות פוליטיים ממשיים. שליטתם בעדה החרדית הותירה בידיהם היתר מנדטורי לקיים בית דין רבני נפרד ומוכר, היתר שגם

תהליכים אלה הפכו את נטורי קרתא, שהמשיכו להצהיר על רצונם בחורבנה של המדינה, למיעוט זניח שגם אנשי העדה החרדית הביטו בהם בביטול. בשנים הבאות המשיכו נטורי קרתא להיות חלק מן הנוף הירושלמי, אולם בהפגנותיהם לא היה חדש. מפעם לפעם התמקדה המחאה בנושאים חדשים, כמו ניתוחי מתים, קברים יהודיים שנחשפו בחוף רחצה בטבריה, פרשת עולי מרוקו ופרשת הילד יוסל'ה שוכמכר. באמצע שנות השישים, בעקבות פרשת יוסל'ה, היה הקרע בין נטורי קרתא ובין העדה החרדית לגלוי כאשר בית הדין של העדה תקף בחריפות את עמרם בלוי, מנהיג נטורי קרתא, בשל נישואיו לגיורת הצעירה רות בן דוד, ואף הצליח להרחיקו מירושלים לתקופה מסוימת.¹⁶⁹ באותה תקופה החלה העדה החרדית לחדש את פרסום כתב העת העדה ולא נזקקה יותר ל"שירותי הפרסום" שהעניקו להם העיתונים של נטורי קרתא. בתחילת שנת 1967, בניסיון להשיב עטרה ליושנה, חזר ביטאונם של נטורי קרתא לשמו המקורי, החומה, ותדירות הפרסומים שלו קטנה לכמה גיליונות בשנה. הקרע בין שתי הקבוצות הקיצוניות התרחב לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר אנשי העדה החרדית, בניגוד לעמדתם של נטורי קרתא, התעלמו מן האיסור שהטיל ר' יואל על ביקורים בכותל המערבי.¹⁷⁰

בתחילת שנות השבעים, מתוך רצון לנער ולהלהיב את הדור הצעיר במחנה הקיצוני, החלו אחדים מאנשי נטורי קרתא לתמוך בעמדותיו של ארגון השחרור הפלסטיני – אש"ף. תמיכה זו הלכה והקצינה לאחר פטירתו של עמרם בלוי בשנת 1974, כאשר אנשי נטורי קרתא התייצבו לצדו של הארכיבישוף הילריון קפוצ'י שהורשע בהברחת נשק ואמצעי חבלה עבור אש"ף. המחלוקת על היחס שבו ראוי לנהוג כלפי הנהגת העדה החרדית, ההתלבטות בשאלה הפלסטינית ומריבות אישיות יצרו קרע פוליטי בתוך נטורי קרתא עצמם. מן העבר האחד עמד אורי, בנו של עמרם בלוי, ומן העבר השני עמד חתנו של עמרם – חיים, בנו של אהרן קצנבלוגן, שותפו לדרך של עמרם בלוי.¹⁷¹

רעידת האדמה שחוללה פטירתו של ר' יואל טייטלבוים, מנהיג חסידות סאטמר והעדה החרדית, והאידאולוג הגדול של תפיסת העולם האנטי-ציונית בשנת 1979, גרמה לשרשרת של רעשי משנה,

ילדי מרוקו. הספרייה הלאומית

2 מ' ברויאר, עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1918: היסטוריה חברתית של מיעוט דתי, ירושלים תשנ"א.

3 מ"ק סילבר, "ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסיה: המצאתה של מסורת", בתוך: י' שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים 2006, עמ' 297-344; מ' קרן-קרץ, מרמורש-סיגט: אורתודוקסיה קיצונית ותרבות יהודית-חילונית למרגלות הרי הקרפטים, ירושלים 2013; M. Keren-Kratz, "Maramaros, Hungary – The Cradle of Extreme Orthodoxy", *Modern Judaism*, 35, 2 (2015), pp. 147-174

4 כתב העת עסק בעיקר בעניינים הלכתיים ויצא לאור בידי יהודים ספרדים. גם כתב העת השני בעברית, בכורי קציר, היה בעל מאפיינים דומים, אולם הוא לא האריך ימים. ראו מ' גלבווע, לקסיקון העיתונות העברית במאה ה-19, תל-אביב 1986, עמ' 15, 49-51 (להלן: גלבווע, לקסיקון).

5 עד אמצע המאה התשע-עשרה יצאו לאור כארבעים עיתונים בשפות אנגלית (9), גרמנית (8), אידיש (7), צרפתית (4), עברית (4), הולנדית (3), איטלקית (2) והונגרית (1). מספרים אלה גדלו פי כמה במחצית השנייה של המאה.

6 גלבווע, לקסיקון, עמ' 16-24; ישראל ברטל, "מבשר ומוריע לאיש יהודי": העיתונות היהודית כאפיק של חידוש, קתדרה, 71 (1994), עמ' 156-164.

7 לקסיקון על תולדות העיתונות החרדית ראו: ק' קפלן, רבות רעות צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, תל אביב 2006.

8 ע' צימרמן, "שומר ציון הנאמן: ביטאון היהדות הדתית בגרמניה באמצע המאה ה-19", קשר, 19 (1996), עמ' 131-134. שם העיתון בגרמנית היה *Der Treue Zions-Wächter: Organ zur Wahrung der Interessen des Orthodoxen Judenthums*

9 על העיתון: J. Bleich, "The Emergence of an Orthodox Press in 19th Century Germany", *Jewish Social Studies*, 42, 3-4 (1980), pp. 323-344. כותרת המשנה של העיתון הייתה: Ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum

10 ע' אטקס, "תבונה: כתב-עת תורני ראשון במזרח אירופה, קרית ספר, נד, ב (תשל"ט), עמ' 371-383.

11 על העיתון, ראו: י' אלפסי, "מחזיקי הדת – השבועון הדתי הראשון", בתוך: ספר השנה של העיתונאים, תל אביב 1990-1991, עמ' 193-203; מ' קרן-קרץ, "שקיעת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים מחזיקי הדת וקול מחזיקי הדת", קשר, 49, עמ' 126-142.

12 עד שנת 1856 מנתה גלבווע שלושה עיתונים חרדיים בעברית לעומת למעלה מארבעים עיתונים לא-חרדיים. גלבווע, לקסיקון, עמ' 24.

13 י' שלמון, "אליהו עקיבא רבינוביץ: דבורה של האורתודוקסיה היהודית ברוסיה הצארית", בתוך: ב' בראון ואחרים (עורכים), על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית, ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 721-757.

14 י' פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, תל אביב 2010 (להלן: פונד, מתווי דרכים).

15 הרקע למחלוקת היה השימוש בשטרות הגרלה לטובת ישיבת עץ חיים – הישיבה המרכזית של היישוב הישן.

16 ש' הלוי, מפתח הלבנון, ירושלים תשל"ד; גלבווע, לקסיקון, עמ' 186-195; ר' באר-מרקס, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים תשע"ז.

17 א"ר מלאכי, "עיתון החבצלת של ר' ישראל ב"ק: מאה שנים להופעתו", בתוך: א' ריינר וח' בן-שמאי (עורכים), מנגד תראה: אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 98-121; צ' אילן, "ראשיתה של החבצלת (תרכ"ג): עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים", קתדרה, 7 (1977), עמ' 7-47; הנ"ל, "מילואים למאמר ראשיתה של החבצלת: מהדורה מצולמת של חמשת הגליונות הראשונים", קתדרה, 13 (1979), עמ' 195-214.

18 גלבווע, לקסיקון, עמ' 252-254.

19 שם, עמ' 264-266.

20 שם, עמ' 307-313.

21 על תמונת מצב כללית של העיתונות בארץ ישראל בתקופה זו, ראו: ג' קרסל,

ממשלת ישראל הכירה בו. הכרה רשמית זו אפשרה להם להקים מערך כשרות נפרד מזה של הרבנות הראשית, אשר עם הזמן הפך לאחד ממנועי הצמיחה הכלכלי של העדה החרדית.

למרות הישגיהם אלה, כעשור לאחר קום המדינה נדחקו נטורי קרתא אל השוליים של העולם החרדי. תרם לכך במיוחד חוסר הרלוונטיות של עמדתם, לאחר שהמדינה הוכיחה לא רק את יכולתה לשרוד, אלא גם לשגשג ואף להיטיב את חייו של הציבור החרדי. זאת ועוד, עשרות אלפי שומרי המצוות שניצלו מן השואה ועלו לישראל לאחר הקמתה היו אסירי תודה לה ולתנועה הציונית שפעלה למענם ולמעשה סחפו את החברה החרדית כולה לנטוש את האלמנטים האנטי-ציוניים שלה.¹⁷² מאות ההפגנות שערכו נטורי קרתא בעשור הראשון למדינה הוכיחו שוב ושוב כי חוג המצטרפים אליהן היה מצומצם וכי לא הצליחו להשפיע לא על החלטות מוסדות והמדינה ולא על התנהלותו של הציבור החרדי ועל דפוס מחשבתו. יתרה מזאת, אפילו העדה החרדית, שגיבשה את אופייה המיוחד בזכות פעולתם של נטורי קרתא, הפנתה להם עורף. גם ראשיה הבינו כי מדינת ישראל לא תיעלם מן העולם וכי חרף העוינות האידאולוגית יש לנהל אתה מערכת יחסים מינימלית ההכרחית לעצם קיומה של העדה החרדית כקבוצה נפרדת בעלת זכויות מיוחדות. הכרה זו, יחד עם תמיכה כספית מסיבית שהגיעה מחסידי סאטמר באמריקה, והתגבשותם של פלגים נפרדים בתוך העדה החרדית, העלתה את קרנם של מנהיגיה, ובראשם ר' יואל טייטלבוים, ודחקה את נטורי קרתא לשוליים.

וכך, לאחר שנים מספר שבהן בלטו נטורי קרתא כמובילי שינוי בתוך החברה החרדית, הפכו סיסמאותיהם לחלולות וחדגוניות, ולהפגנות ולעצרות המחאה שניהלו כבר לא הייתה שום השפעה מלבד הפרעה לשגרת החיים, שפגעה בעיקר בציבור החרדי שהתגורר בקרבת מקום. מכאן ואילך נאבקו נטורי קרתא על הישרדותם ועל שימור האידאולוגיה הייחודית להם. לשם כך הם פעלו בשתי דרכים עיקריות: המשך ההפגנות והמחאות נגד מטרות שהשתנו מפעם לפעם, ופרסום שוטף של העיתונים ופרסומים נוספים שבהם חזרו שוב ושוב על הסיסמאות השחוקות.

במבחן הזמן, כלומר קרוב לשמונים שנה לאחר שנוסדו, הצליחו החומות שהקימו נטורי קרתא בינם לבין כל יתר העולם היהודי, ואשר באו לידי ביטוי בשמות שהעניקו לעיתוניהם, לשמור עליהם כקבוצה ייחודית ונבדלת מכל הקבוצות החרדיות. כיום, בניגוד לעבר, פרסומיהם ממשיכים להופיע כסדרם, אולם אמצעי ההפצה העיקרי שלהם הוא רשתות מכותבים באינטרנט. העיתונים הללו עומדים בניגוד למסורת הגרפית השמרנית של העיתונים הוותיקים. הם מעוצבים באופן דיגיטלי, עושים שימוש בפורמטים גרפיים עדכניים וכוללים תמונות צבעוניות. המאבק על שימור מעמדם המתבדל של נטורי קרתא ימשיך, ככל הנראה, ללוות את החברה החרדית בירושלים גם בעתיד.

הערות

1 י' כ"ץ, "האורתודוקסיה כתגובה ליציאה מן הגטו ועל תנועת הרפורמה", בתוך: הנ"ל, ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 9-20.

- תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 9-100.
- 22 על העיתון: מ' אליאב, "מוריה: עיתון חרדי לוחם למען תקנת ירושלים", קתדרה, 70 (תשנ"ד), עמ' 75-110.
- 23 על העיתון והמו"ל שלו, ראו: ש' אבידור הכהן, אבותינו, ירושלים תשס"ו, עמ' 28-22.
- 24 ראו: פונד, מתווי דרכים, עמ' 68-82.
- 25 ראו עליו: ק' קפלן, עמרים בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא, ירושלים 2017; הנ"ל, "התפתחותם של מעגלי היברלות בקרב חרדים קנאים: עמרים בלוי כמקרה מבחן", ציון, עו, ב (תשע"א), עמ' 179-218; M. Inbari, "Rabbi Amram Blau: Founder of the Neturei Karta Movement", *Hebrew Union College Annual*, 81 (2010), pp. 193-232
- 26 מ' פרידמן, חברה ודת האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936, ירושלים 1978, עמ' 342-344 (צילום כרוז המבטל את החרם).
- 27 המוספים היו: אידישע שטימע, ירושלים תרצ"ג; אידישע וועג, ירושלים תרצ"ז; אידישע שטימע, ירושלים תרצ"ח. מכל אחד מהם יצאו ככל הנראה רק גיליונות בודדים.
- 28 מ' קרן-קרץ, "העדה החרדית בירושלים ברבע המאה הראשונה להקמת המדינה", קתדרה, 161 (2016), עמ' 139-174.
- 29 י' הרשקוביץ, "האיש על 'העדה': נושא דגל ההתבדלות: ר' יוסף חיים זוננפלד", בתוך: ב' בראון ונ' ליאון (עורכים), הגדולים: אישים שעיצבו את היהדות החרדית בישראל; אסופת מחקרים לכבוד פרופסור מנחם פרידמן, ירושלים 2017, עמ' 319-336.
- 30 מ' קרן-קרץ, "משמרת למשמרת: ר' יוסף צבי דושינסקי", בתוך: בראון וליאון, הגדולים, עמ' 337-367 (להלן: קרן-קרץ, "דושינסקי").
- 31 פרידמן, חברה ודת, עמ' 334-366.
- 32 הספרייה הלאומית, כרוז, סיגנטורה L 2003 6, דעת תורה על מוסד הועד הלאומי כפר הישוב [...], מאת רבינו [...] יוסף צבי דושינסקי, ירושלים תרצ"ט.
- 33 ש"ז שרגאי, "נסיון לאיחוד האגודה והמזרחי", סיני, פב, א-ב (תשל"ח), עמ' פג-צ; M.N. Penkover, "A Lost Opportunity: Pre-World War II Efforts Towards Mizrahi - Agudas Israel Cooperation", *Journal of Israeli History*, 17, 2 (1996), pp. 221-261; D. Mahla, "No Trinity: The Tripartite Relations between Agudat Yisrael, the Mizrahi Movement, and the Zionist Organization", *Journal of Israeli History*, 34, 2 (2015), pp. 117-140
- 34 ש' אבישי, ברית החשמונאים: במאבק לעצמאות ישראל ראשית עד אחרית, ירושלים תשנ"ג. לימים הצטרפו רבים מחברי התנועה אל המחנות השונות.
- 35 המשקיף, 2.6.1941, עמ' 2; שם, 5.6.1941, עמ' 4; הצופה, 2.6.1941, עמ' 4; שם, 3.6.1941, עמ' 1; שם, 4.6.1941, עמ' 1; שם, 5.6.1941, עמ' 3; דבר, 5.6.1941, עמ' 4.
- 36 החומה, סיון תש"ד, עמ' ב-ג; הצופה, 14.6.1944, עמ' 1; שם, 15.6.1944, עמ' 4; קול ישראל, 26.7.1945, עמ' 1.
- 37 הצופה, 26.7.1945, עמ' 4; שם, 27.7.1945, עמ' 8.
- 38 החומה, ניסן תש"ד, עמ' ב-ג.
- 39 שם, ה' בתמוז תש"ד, עמ' א-ב.
- 40 שם, ט"ז בחשוון תש"ה, עמ' א, ד.
- 41 שם, כ"ד בשבט תש"ה, עמ' א.
- 42 שם, י' באייר תש"ה, עמ' א, ג; שם, א' סיון תש"ה, עמ' א.
- 43 שם, י"ג באב תש"ה, עמ' א.
- 44 על המבנה הארגוני של העדה החרדית, ראו העדה, ה' בחשוון תש"ו, עמ' א-ב. החומה, י"ג באדר תש"ה.
- 45 שם, כ"ח באייר תש"ו, עמ' ד; שם, י"ב תמוז, תש"ז, עמ' ד.
- 46 שם, י"ב בתמוז תש"ז, עמ' ד; שם, י"ג ניסן תש"ח, עמ' ד.
- 47 שם, כ"ט באדר ב תש"ח, עמ' 7; שם, ד' ניסן תש"ח (הוספה מיוחדת שכללה גם נספח באנגלית שכוון אל הציבור הערבי); שם, י"ג ניסן תש"ח, עמ' ג.
- 48 שם, ר"ח באלול, תש"ז, עמ' ד.
- 49 שם, ח' באדר תש"ז, עמ' ד.
- 50 שם, ה' בכסלו תש"ח, עמ' א.
- 51 שם, כ' בכסלו תש"ח (הוספה מיוחדת).
- 52 שם, ו' באב תש"ח, עמ' א.
- 53 שם, ר' באב תש"ח, עמ' א.
- 54 משה ארנוולד, "הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל והמדינה שברוך", המעין, נה, ג (תשע"ה), עמ' 8-24; קרן-קרץ, "דושינסקי".
- 55 ר' ראובן זליג בנגיס (1864-1953), יליד שניפישוק שבליטא. למד בישיבת וולוז'ין וכיהן ברבנות בעיירות בדאקי, קלווריה וסמולנסק. בשנת 1938 עלה לארץ ישראל בעקבות מינויו כראב"ד העדה החרדית. חרות, 26.4.1949, עמ' 4. ראו עליו: ש' גריי, "תולדות הגרז"ר בענגיס זצ"ל", ישרון: מאסף תורני, יב (תשס"ג), עמ' קן-קצח.
- 56 מ"מ גרליץ, מרא דארעא ישראל, ב, ירושלים תשס"ג (מהדורה מחודשת), עמ' רצב-שפ.
- 57 הרב צבי פסח פרנק (1873-1960), יליד קובנה שבליטא ותלמיד בישיבות סלובודקה וטלז. עלה לארץ ישראל בשנת 1893 בסמוך לעליית הוריו שהיו מייסדי המושבה הדרה. למד, ולאחר מכן גם לימד, בישיבות בירושלים ולאחר מכן עבר ליפו שם התחבר גם לרב קוק. הוא יזם את מינויו של הרב קוק לרבה של ירושלים ולאחר פטירתו בשנת 1935 מילא את מקומו. ראו עליו: ש"ד רוזנטל, משואה לדור: מרן הגאון רבי צבי פסח פראנק זצ"ל מרא דאתרא בירושלים, ירושלים תשל"א; הנ"ל, גאון ההוראה: פרקים בתולדות חייו [...] של [...] רבינו צבי פסח פראנק, רבה של ירושלים, ירושלים תשע"א; י' רוזנסון (עורך), גאון ההוראה אחריו 50 שנה: היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים תשע"ב.
- 58 החומה, כ"א באב תש"ח, עמ' א-ב.
- 59 שם, ה' באלול תש"ח, עמ' ב.
- 60 שם, י"ב באלול תש"ח, עמ' א; שם, ל' בחשוון תש"ט, עמ' א; שם, י"ד בכסלו תש"ט, עמ' א.
- 61 שם, ד' בתשרי תש"ט, עמ' א, ג.
- 62 שם, ד' בתשרי תש"ט, עמ' 1.
- 63 שם, כ"ו בתשרי תש"ט, עמ' 3; שם, ט"ז בחשוון תש"ט, עמ' 1.
- 64 שם, י"ד בכסלו תש"ט, עמ' ב; ויעמד פנחס, בני ברק תש"ס (לערך), עמ' 148 (כרוז מיום י' כסלו תש"ט נגד השתתפות בבחירות לאספה המכוננת בחתימת הרב בנגיס והבר"ץ).
- 65 החומה, כ"א בכסלו תש"ט, עמ' 1; שם, כ"ח בכסלו תש"ט, עמ' 3.
- 66 שם, י' בתמוז תש"ט, עמ' קט; שם, ד' באלול תש"ט, עמ' קנא.
- 67 אום אני חומה, סיון תש"י, עמ' פז; שם, אלול תש"י, עמ' רפח. מאמרים אלה התייחסו לקונטרס שהפיצו נטורי קרתא בשם להסיר המסוה: בירור דברים בקשר עם סילופיו של הר"מ לעווין, ירושלים תש"י, ולחוברת התגובה שהפיצה אגודת ישראל: להסיר מסוה: בירור דברים, ירושלים תש"י.
- 68 מ' פרידמן, "נטורי-קרתא והפגנות השבת בירושלים ב-1948-1950: רקע ותהליכים", בתוך: א' בראלי (עורך), ירושלים החצויה 1948-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 224-240 (להלן: פרידמן, "נטורי-קרתא").
- 69 דבר, 5.11.1948, עמ' 8; הצופה, 7.11.1948, עמ' 4; המשקיף, 3.12.1948, עמ' 6; החומה, כ"ו בתשרי תש"ט; שם, ט"ז בחשוון תש"ט, עמ' א.
- 70 דבר, 16.5.1947, עמ' 20. רבים עבדו במחלבת תנוכה שבשכונת גאולה ואחרים באזור התעשייה הקטן שבשוליה של מאה שערים.
- 71 מ' קרן-קרץ, ר' יואל טייטלבוים - הרבי מסמ"ר (1887-1979): ביוגרפיה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2013, עמ' 128-135 (להלן: קרן-קרץ, ר' יואל).
- 72 שם, עמ' 226-237.
- 73 אום אני חומה, אייר תש"א, עמ' א-ה (קונטרס א-ב ללא תאריך); שם, שם, עמ' ט-טז.

- 75 עמרם בלוי, משנתו של עמרם בלוי, ירושלים תשע"ב, עמ' 28-29.
- 76 אום אני חומה, י"ח באיר תשי"א, עמ' כג.
- 77 שם, ג' בסיון תשי"א, עמ' מה.
- 78 שם, ט"ו בסיון תשי"א, עמ' פא-פד.
- 79 שם, כ"ב בתמוז תשי"א, עמ' צו.
- 80 שם, כ"ז בתשרי תשי"ג, עמ' קצ"ג.
- 81 על הביקור, ראו: קרן-קרין, ר' יואל, עמ' 271-273.
- 82 אום אני חומה, ג' בתמוז תשי"ב, עמ' קכה; שם, י' בתמוז תשי"ב, עמ' קכט, קלד-קלה; שם, כד בתמוז תשי"ב, עמ' קמא; שם, ט"ז אב תשי"ב, עמ' קנג-קנה.
- 83 חומתנו, כ' בשבט תשי"ג, עמ' יא; שם, א' באייר תשי"ג, עמ' לט.
- 84 שם, ח' באייר תשי"ג, עמ' מט.
- 85 שם, כ"ח בסיון תשי"ג, עמ' פא; שם, כ"ו בתמוז תשי"ג, עמ' צה.
- 86 שם, כ"ח בסיון תשי"ג, עמ' עה; שם, ד' באב תשי"ג, עמ' קא.
- 87 על הרב פנחס עפשטיין ראו: ויעמד פנחס ויפלל, בני ברק תש"ס (לערך).
- 88 חומתנו, כ"ח בטבת תשי"ג, עמ' א-ב; שם, י"א באב תשי"ג, עמ' קח-קט. דברי התורה על פרשת פנחס, היא פרשת השבוע העוסקת ביסוד הקנאות הדתית.
- 89 שם, כ"ח בסיון תשי"ג, עמ' עה; שם, ה' בתמוז תשי"ג, עמ' עז. אגודת ישראל התכוונה לשכן חלק מן האורחים במלון הנשיא שבו פעלה ברכה מעורבת שעוררה את המתם של נטורי קרתא.
- 90 שם, ה' תמוז תשי"ג, עמ' פ; שם, ד' אב תשי"ג, עמ' קא.
- 91 שם, י"א באדר תשי"ג, עמ' א-כב; שם, כ"ו בתמוז תשי"ג, עמ' צג-צד; המודיע, 1.7.1953, עמ' 2-1; שם, 5.7.1953, עמ' 1; שם, 13.7.1953, עמ' 2; שם, 15.7.1953, עמ' 1; שם, 19.7.1953, עמ' 1.
- 92 חומתנו, כ"ו בתמוז תשי"ג, עמ' צח-ק; שם, ה' בניסן תשי"ד, עמ' שטח-שיח. דומכ כתב כמה ספרים בעברית ובאנגלית שעסקו בהסברת השקפתו האנטי-ציונית.
- 93 שם, י"א באב תשי"ג, עמ' קה-קו, קי; שם, י"ח באב תשי"ג, עמ' קיג-קיד; המודיע, 19.7.1953, עמ' 1; שם, 20.7.1953, עמ' 1; שם, 22.7.1953, עמ' 1; שם, 23.7.1953, עמ' 1; שם, 2.8.1953, עמ' 1.
- 94 חומתנו, כ"ה באב תשי"ג, עמ' קיו; שם, ב' באלול תשי"ג, עמ' קכה; שם, ט' באלול תשי"ג, עמ' קכט, קלב-קלד; המודיע, 13.8.1953, עמ' 4; שם, 14.8.1953, עמ' 6.
- 95 חומתנו, ב' באלול תשי"ג, עמ' כזו.
- 96 שם, ט"ז באלול תשי"ג, עמ' קמא.
- 97 שם, כ' בחשוון תשי"ד, עמ' קפב.
- 98 שם, כ' בחשוון תשי"ד, עמ' קפז-קפז; שם, ה' בכסלו תשי"ד, עמ' קצא.
- 99 שם, י' בכסלו תשי"ד, עמ' רב.
- 100 שם, ד' בטבת תשי"ד, עמ' ריז-ריח.
- 101 שם, י"א בטבת תשי"ד, עמ' רכה; שם, כ"ט באדר תשי"ד, עמ' רצט.
- 102 שם, כ"ו בכסלו תשי"ד, עמ' רטו; שם, כ"ה בטבת תשי"ד, עמ' רלז; שם, ג' בשבט תשי"ד, עמ' רמו; שם, ט"ו באדר תשי"ד, עמ' רפה.
- 103 שם, י"ז בשבט תשי"ד, עמ' רסא; שם, כ"ד בשבט תשי"ד, עמ' רסה-רסו.
- 104 שם, א' באדר תשי"ד, עמ' רסז-רע; שם, כ"ט באדר תשי"ד, עמ' רצז-רצח.
- 105 כדי להימנע ממגבלות חוקיות מסוימות המוטלות על הוצאתו לאור של עיתון, הוגדר הפרסום כ"קובץ מאמרים". תפקיד המלקט ציין כי לכאורה כי לעיתון לא היה עורך.
- 106 משמרת חומתנו, כ"ז בניסן תשי"ד, עמ' א.
- 107 שם, שם, עמ' ה-ו; שם, ג' באייר תשי"ד, עמ' י.
- 108 שם, ג' באייר תשי"ד, עמ' יב-טו; שם, י' באייר תשי"ד, עמ' כא, כד; שם, כ"ד באייר תשי"ד, עמ' לד; שם, ט' בסיון תשי"ד, עמ' מז-מח; שם, כ"ח בתמוז תשי"ד, עמ' צג-צו; שם, י"ג באב תשי"ד, עמ' קד-קה.
- 109 שם, י"ז באייר תשי"ד, עמ' כה.
- 110 שם, כ"ג בסיון תשי"ד, עמ' נו.
- 111 שם, כ"ח באב תשי"ד, עמ' קטו, קכב; שם, ה' באלול תשי"ד, עמ' כזו.
- 112 שם, י"ד בתשרי תשט"ו, עמ' קמח; שם, א' בחשוון תשט"ו, עמ' קנא.
- 113 שם, ט"ז בחשוון תשט"ו, עמ' קסט-קע.
- 114 שם, כ"א בחשוון תשט"ו, עמ' קעה-קעו.
- 115 שם, כ"ט בחשוון תשט"ו, עמ' קפד-קפו.
- 116 שם, ז' בכסלו תשט"ו, עמ' קצא; שם, י"ד בכסלו, עמ' ר-רב; שם, כ"א בכסלו תשט"ו, עמ' ריא-ריב, ריח; שם, י"ב בטבת תשט"ו, עמ' רכו; שם, י"ט בשבט תשט"ו, עמ' רלז-רלח; שם, ד' בשבט תשט"ו, עמ' רנ (שם מפת הסביבה והמוסדות הסמוכים למועדון); שם, י"א בשבט תשט"ו, עמ' רנא.
- 117 שם, י"ט בשבט תשט"ו, עמ' רלט, רמה.
- 118 שם, י"א בשבט תשט"ו, עמ' רנו.
- 119 שם, י"ט בטבת תשט"ו, עמ' רלד-רלו.
- 120 קרן-קרין, ר' יואל, עמ' 280-283; משמרת חומתנו, ט"ז באדר תשט"ו, עמ' רצב-רצג; שם, כ"ג באדר תשט"ו, עמ' רצה, שב.
- 121 משמרת חומתנו, י"ח בשבט תשט"ו, עמ' רנט-רסא; שם, ב' באדר תשט"ו, עמ' רעה-רעז.
- 122 שם, י"ח בשבט תשט"ו, עמ' רסו.
- 123 שם, ו' באייר תשט"ו, עמ' ה-ו.
- 124 שם, י"ג באייר תשט"ו, עמ' יג.
- 125 שם, כ' באייר תשט"ו, עמ' כא; שם, כ"ז באייר תשט"ו, עמ' כט..
- 126 שם, י' בתמוז תשט"ו, עמ' עב-עג; שם, י"ז בתמוז תשט"ו, עמ' עח-עט; שם, כ"ה בתמוז תשט"ו, עמ' פח, צא-צב. על התנהלותו של ר' יואל בשואה ראו: מ' קרן-קרין, "הברחה וגם ירשת: תגובותיהם של ר' יואל טייטלבוים – הרבי מסאטמר – ושל חסידיו לביקורת על התנהלותו בתקופת השואה ולאחריה", דפים לחקר השואה, כח (תשע"ה), עמ' 81-106.
- 127 משמרת חומתנו, י"ט בסיון תשט"ו, עמ' מט; שם, כ"ו בסיון תשט"ו, עמ' נט-ס; שם, ג' בתמוז תשט"ו, עמ' סה, סח.
- 128 שם, י' בתמוז תשט"ו, עמ' סט. על הביקור: קרן-קרין, ר' יואל, עמ' 287-291.
- 129 משמרת חומתנו, כ"ז באייר תשט"ו, עמ' לא-לב; שם, ד' בסיון תשט"ו, עמ' לז-לט; שם, י"ז בתמוז תשט"ו, עמ' עז; שם, כ"ה בתמוז תשט"ו, עמ' פו; שם, ב' באב תשט"ו, עמ' צג-צד; שם, כ"ג באב תשט"ו, עמ' קט.
- 130 שם, ב' באב תשט"ו, עמ' ק; שם, ח' באב תשט"ו, עמ' קא-קב.
- 131 מעריב, 24.6.1955, עמ' 2; שם, 30.6.1955, עמ' 3; הארץ, 1.7.1955, עמ' 2; ידיעות אחרונות, 5.7.1955, עמ' 2-3; שם, 20.7.1955, עמ' 4; שם, 25.7.1955, עמ' 4.
- 132 משמרת חומתנו, כ"א באלול תשט"ו, עמ' קלז; שם, ערב ראש השנה תשט"ז, עמ' קמה.
- 133 שם, כ"ז בתשרי תשט"ז, עמ' קסג-קסו; שם, י"ח בחשוון תשט"ז, עמ' קפג; שם, ז' בטבת תשט"ז, עמ' רלו.
- 134 שם, ו' בשבט תשט"ז, עמ' רנג-רנו; שם, י"ג בשבט תשט"ז, עמ' רסא; שם, כ"ז בשבט תשט"ז, עמ' רעז; שם, ד' באדר תשט"ז, עמ' רפא.
- 135 שם, י"א באדר תשט"ז, עמ' רפט-רין.
- 136 שם, י"א באדר תשט"ז, עמ' רצא; שם, י"ח באדר תשט"ז, עמ' רצא.
- 137 שם, ח' באייר תשט"ז, עמ' ט-י.
- 138 שם, כ"א בסיון תשט"ז, עמ' נה-נו; שם, כ"ח בסיון תשט"ז, עמ' סה-סו; שם, ה' בתמוז תשט"ז, עמ' ע.
- 139 שם, י"ח באב תשט"ז, עמ' קיז-קיה; שם, ב' באלול תשט"ז, עמ' קלה-קלו.
- 140 שם, כ"ט באלול תשט"ז, עמ' קסה-קע; שם, ח' בתשרי תשי"ז, עמ' קעו-קעז, שם י"ג בתשרי תשי"ז, עמ' קפב-קפה; שם, כ"ט בתשרי תשי"ז, עמ' קפט-קין.
- 141 שם, כ"ט בתשרי תשי"ז, עמ' קצא-קצב, קצו; שם, י"ג בחשוון תשי"ז, עמ' רי.
- 142 שם, ב' בטבת תשי"ז, עמ' רסא.
- 143 שם, כ"ב בשבט תשי"ז, עמ' יז.
- 144 שם, י"ח באדר ב' תשי"ז, עמ' עג.
- 145 שם, כ"א בסיון תשי"ז, עמ' סה; שם, ה' בתמוז תשי"ז, עמ' קפא.
- 146 שם, כ"ה באב תשי"ז, עמ' רלג-רלה.

- דתית ולכן לא נעשה בגלוי.
- Motti Inbari, "The Yossele Schumacher Affair: A Case Study of Israel's 161
Response to Ultra-Orthodox Ideological Crime", *The Journal of State
and Church* (forthcoming)
- 162 מ' פרידמן, "התמודדות החוגים הדתיים עם הקמת המדינה כביטוי מובהק של
'החזרה להיסטוריה'", בתוך: ש"נ אייזנשטדט ומ' ליסק (עורכים), **הציונות
והחזרה להיסטוריה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 447-463.
- 163 **מעריב**, 12.5.1967, עמ' 12.
- 164 פרידמן, "נטורי-קרתא".
- 165 **מעריב**, 22.2.1949, עמ' 4; שם, 21.9.1949, עמ' 4; **חרות**, 30.5.1949, עמ' 4;
שם, 15.8.1949, עמ' 4; שם, 31.8.1949, עמ' 1; **דבר**, 16.9.1949, עמ' 4.
- 166 **חרות**, 4/8/1950, עמ' 8; שם, 14/8/1950, עמ' 4; שם, 10/10/1950, עמ' 4;
שם, 18/1/1951, עמ' 4; **מעריב**, 15/10/1950, עמ' 4.
- 167 י' טייטלבוים, **ויאל משה**, ברוקלין תש"כ.
- 168 מ' חיים וא' בלוך, **ספר דובב שפתי ישנים: דעת גדולי התורה נגד הציונות**,
א-ג, ברוקלין תשי"ט-תשכ"ה.
- 169 ק' קפלן, "'חוצפדיקע שמוצדיקע גירות': הפרשה של נישואי עמרם בלוי ורות
בן-דוד", **עיונים בתקומת ישראל**, 20 (2010), עמ' 300-335.
- 170 י' טייטלבוים, **על הגאולה ועל התמורה**, ברוקלין תשכ"ז; **מעריב**, 2.10.1967,
עמ' 18; שם, 13.11.1967, עמ' 1. רבני הבר"ץ אף נתנו את הסכמתם לספר
שעודד ביקורים בכותל. צ' מושקוביץ, **קונטרס כותל מערבי: [...]** דינים מנהגים
סיפורים [...] לבני א-ל חי הבאים לשפוך צקון לחשם במקום הקודש [...],
ירושלים תשכ"ז.
- 171 חיים קצנלבוגן היה אחד הכותבים הקבועים בעיתון תחת השם בנימין לבנשטיין.
- 172 מ' שאול, **פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה, 1945-1961**,
ירושלים תשע"ד.
- 147 שם, כ"ט בתשרי תשי"ח, עמ' א.
- 148 שם, י"ב בכסלו תשי"ח, עמ' נה.
- 149 שם, י"ט בכסלו תשי"ח, עמ' נט-סב; שם, כ"ו בכסלו תשי"ח, עמ' נח; שם, ג'
בטבת תשי"ח, עמ' עג-עד; שם, י"ג בסיוון תשי"ח, עמ' רכט.
- 150 שם, כ"ד בטבת תשי"ח, עמ' צג; שם, ב' בשבט תשי"ח, עמ' קא, קח; שם, ט'
בשבט תשי"ח, עמ' קט-קי.
- 151 שם, ט"ז בשבט תשי"ח, עמ' קיג, קיז; שם, כ"ג בשבט תשי"ח, עמ' קבא, קכו;
שם, א' באדר תשי"ח, עמ' קכט-קלב; ו' באדר תשי"ח, עמ' קלג; שם, י"ד באדר
תשי"ח, עמ' קלו.
- 152 שם, כ"א באדר תשי"ח, עמ' קמה-קמו, קמ"ט; שם, כ"ח באדר תשי"ח, עמ'
קנו; שם, ט' בניסן תשי"ח, עמ' קסא, קסה; שם, ד' באייר תשי"ח, עמ' קעג.
- 153 שם, י"ד באדר תשי"ח, עמ' קמב: שם, ד' באייר תשי"ח, עמ' קעד; שם, י"א
באייר תשי"ח, עמ' קפט; שם, י"ט באייר תשי"ח, עמ' רד; שם, ו' בתמוז תשי"ח,
עמ' רסג; שם, כ' בתמוז תשי"ח, עמ' רפ; שם, כ"ט בתשרי תשי"ח, עמ' שכא.
- 154 שם, ד' באייר תשי"ח, עמ' קע-קעה; שם, י"א באייר תשי"ח, עמ' קפט; שם,
י"ט באייר תשי"ח, עמ' קצז; שם, כ"ה באייר תשי"ח עמ' רה; שם, ג' בסיוון
תשי"ח, עמ' ריג, רטז.
- 155 שם, כ"ט בסיוון תשי"ח, עמ' רלז, רמ; שם, כ' בתמוז תשי"ח, עמ' רעד-רעה;
שם, י' באלול תשי"ח, עמ' שא, שו-שוז.
- 156 על הפרשה: מ' קרן-קרין, "מי מריבה בעיר הקודש: מאבק החרדים נגד הקמת
בריכת ירושלים", **עת-מול**, 245 (2016), עמ' 28-31.
- 157 **משמרת חומתנו**, ב' בשבט תשי"ח, עמ' קז; שם, כ"ח באדר תשי"ח, עמ' קנג;
שם, ט' בניסן תשי"ח, עמ' קסז; שם, ד' באייר תשי"ח, עמ' קעו-קעז.
- 158 שם, ה' באב תשי"ח, עמ' רפט-רצג.
- 159 שם, כ"ט בסיוון תשי"ח, עמ' רלח; שם, ו' בתמוז תשי"ח, עמ' רסג.
- 160 הסיוע לקבוצה האנטי-ציונית נגד את העמדות הפוליטיות של המפרד"ל הציונית-